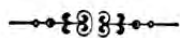

Микола Гоголь.

Тарас Бульба.

Повість

З великоруської мови переклав

В. ЩУРАТ.

514002

Л Ъ В І В.

Накладом М. Яцкова і С-ки.

ЗОЛОЧІВ
Друкарня Вільгельма Цукеркандля.

891.73
G 55
O ± L/s
1900

I.

— А обернись бо, сину! Тай сьмішний ти якийсь! Що се за попівські підрясники на вас? І так всі ходять в академії?

Такими словами зустрів старий Бульба двох своїх синів, що вчили ся в київській бурсі і приїхали домів до батька.

Сини єго що-йно зїли з коний. Се були два спорі молодці, що дивили ся єще з під лоба, як недавно випущені семинаристи. Їх черстві, здорові лиця були покриті першим пухом заросту, якого єще не доторкала ся бритва. Вони були дуже збентежені таким привітом вітця і стояли неповоружно, впяливши очи в землю.

— Стійте, стійте! Дайте мені оглянути вас гарненько, — говорив він дальше, обертаючи їх. — Які-ж на вас довгі свитки! Що за свитки! Таких свиток єще на сьвітї не бувало. А побіжи хто-небудь з вас! побачу, чи не гепне на землю, запутавши ся в поли.

1*

— Не сьмій ся, не сьмій ся, батьку!
— сказав вкінці старший з них.

— Ади, який пишний! А чому-ж би не сьміяти ся?

— А так; хоч ти мені і батько, а будеш сьміяти ся, то, бігме, попобую!

— Ах, ти сякий такий сину! Як! Батька? — сказав Тарас Бульба, відступивши з дива кілька кроків в зад.

— А хочби батька! За обиду не вважати-му і не поважати-му нікого.

— То як, ти хочеш зі мною бити ся? хиба на п'ястуки?

— Та вже на що-б там випало.

— Ну давай на п'ястуки! — говорив Бульба, засукавши рукав. — Побачу я, що за чоловік ти в п'ястуці!

І батько з сином, замість витати ся після давної розлуки, почали підсаджувати один другому стусани і в боки, і в поясиці, і в груди, то відступаючи і озирючись, то знов приступаючи до себе.

— Дивіть ся, добрі люди! здурів старий! зовсім з глузду зсунув ся! — говорила бліда, худощава і добра мати їх, що стояла на порозі і не встигла еще обіймити своїх ненаглядних синів.— Діти приїхали домів, більше ніж рік не бачило ся їх, а він вигадав кат зна'що: на п'ястуки битись!

— Та він славно беть ся! — говорив Бульба, отямившись. — Ій Богу добре! — казав дальше, трохи віддихаючи, — так, що красше не трібуй! Добрий буде козак! Ну, здорово, синку! Привитаємось! — І батько з сином стали цілувати ся. — Добре, синку! От-так вали всякого, як мене частував: нікому не спускай! А все таки на тобі сьмішний одяг: що се за торок висить? А ти, бейбас, що стоїш і руки опустив? — говорив він, звертаючись до молодшого.

— Що-ж ти, песій сину, не беш мене?

— От єще що вигідав! — говорила мати, що тимчасом обіймала молодшого. — І прийде-ж в голову таке, щоб рідна дитина біла вітця! Та наче-б і до того тепер: дитя молоде, проїхало тільки дороги, втомило ся; — се дитя було років звиш дваццяти, а ростом саме в сажень, — єму-б тепер відпочити і попоїсти чого-не-будь, а він заставляє бити ся!

— Е, та ти мазій як бачу! — говорив Бульба. — Не слухай, синку матери: вона баба, вона нічого не знає. Які вам пестоці? Ваші пестоці — чисте поле а добрий кінь: от вам пестоці! А бачите отсю шаблю? се ваша мати! Те все сьміте, чим набивають наші голови: і академії і всі ті книжки, букварі і філософія, і все те: кат зна'що —

я начхаю на те все! — Тут Бульба припечатав таким словом якого навіть не уживає ся в печати. — А от, красше я вас через тиждень вишлю на Запороже. От де наука, тай наука! Там вам школа; там лиш наберете розуму.

— І всего лиш одну неділю бути їм дома? — говорила жалієтно, з слезами в очах, худощава старуха — мати. — І погуляти їм бідним не доведеть ся; не доведеть ся й хати рідної пізнати и мені не доведеть ся надивити на них!

— Годі, годі вити, старухо! Козак не на те, щоб тягав ся з бабами. Ти заховала-б собі їх обох під юбку, тай сиділа-б на них, як на покладках. Иди, йди, та став нам мерщій на стіл все, що є. Не треба пампушків, медівників, маківників і всяких марципанів; таскай нам цілого барана, козу давай, меди сороколітні! А горівки богато, не з вигадками горівки, не з корінем і всякими витребеньками, а чистої, щирої горівки щоб грала і шипіла як, бішена.

Бульба повів своїх синів у сьвітлицю відки проворно вибігли дві гарненькі дівки-служниці, що прибирали кімнати, обі в намистах з червінців. Вони, як видко, налякали ся приїзду паничів, що не любили

спускати нікому, чи може, по просту хотіли зберегти свій женський обичай: скрикнути и кинути ся прожогом, побачивши мужчину, а потім довго закривати ся з великого сорома рукавом. Сьвітлиця була прибрана по смаку того часу, про який живі натяки лишили ся тільки в піснях та в народних думах, яких не сьпівають вже на Україні бородаті старці-сліпці під тихий бренькіт бандури, в крузі народа, — по смаку того воєнного, бурливого часу, коли зачали ся змаганя та битви за унію. Все було чисте, вимазане барвною глиною. На стінах — шаблі, нагайки, сїти на птахів, неводи й рушниці, штудерний ріг на порох, золота уздечка на коня і пута з срібними бляхами. Вікна в сьвітлиці були маленькі, з круглими, темнавими шклами, які стрігаєть ся нині тільки в старинних церквах, а крізь які не можна було дивити ся инакше, як піднявши рухоме шкло. Довкола вікон і дверей були червоні рами. На полицях по углах стояли збанки, бутельки, та фляшки зеленого й синого шкла різьблені срібні кубки, позолочані чарки всякого виробу венеційського, турецького, черкеського, що зайшли в сьвітлицю Бульби всякими дорогами через треті і четверті руки — річ дуже звичайна в ті лицарські

часи. Берестові лавки довкола цілої кімнати; величезний стіл під образами в почеснім углі; широка печ з запічками з заглибленнями і виступнями, покрита барвними, пестрими мальовилами, — все те було добре знайоме нашим двом молодцям, що всякий год на час ферій приходили домів, — приходили тому, що в них не було еще коний, і тому, що позваляти школярям їздити верхом не було в звичаю. В них були тільки довгі чуби, які вискубати міг їм всякий оружний козак. Бульба, що йно після вивольу їх, післав їм зі свого табуна пару молодих жеребців.

З нагоди приїзду синів, Бульба велів скликати всіх сотників і всю полкову старшину, кого лиш можна було; а коли прийшли два з них і осавул Дмитро Товкач, его старий товариш, він їм зараз же показав синів, кажучи: — От, глядїть, які молодці! На Сїч їх зараз пішлю. — Гостї поздоровили і Бульбу і обох парнів і сказали їм, що добре діло роблять, та що не має красшої науки для молодого чоловіка, як Запорожська Сїч.

— Ну-ж, пани брати, садовисьь всякий, де кому вгодно, за стіл. Ну, синки! перше всего випем горівки! — так воворив Бульба. — Боже благослови! Будьте здорові, синки:

і ти, Остапе, і ти Андрію! Дай же, Боже, щоб ви на війні все були сьміливі! щоб бісурманів били, і турків били, і татарву били; коли й ляхи стануть що против нашої віри чинити, так щоб і ляхів били. Ну, підставляй свою чарку; що, добра горівка? А як по латинськи горівка? А бач, синку, дурні були латинці; вони й не знали, чи є на сьвітї горівка. Як там того звали, що латинські вірші писав? Я в грамоті не не сильний, а то й не знаю: Горацій, що?

— Ач, який батько! — подумав собі старший син, Остап. — Все, старий, собака, знає, а еще й прикудаєть ся.

— Я думаю, архімандрит не давав вам і понюхати горівки, — говорив дальше Тарас. — А признайте ся, синки, добре пражили вас березою і сьвіжим вишняком по спині і по всім, що лиш є в козака? А може, скоро ви стали вже надто розумні, так, може, і плетеними пороли? Чей не лиш по суботам, а діставалось і в середу, і в четверги?

— Годі, батьку згадувати, що було, — відповідав холоднокровно Остап. — Що було, то загуло!

— Нехай тепер стрібусь! — сказав Андрій. — Нехай тепер хто-не-будь тільки займе. От нехай лиш навернетъ ся тепер

яка-небудь татарва, буде знати вона, по-чому локоть козацької шаблі!

— Добре, синку! бігме добре! Та коли на те пішло то і я з вами їду! їй Богу, їду. Якого гаспіда мені тут ждати? Щоб я став гречкосієм, водоносом, вівці та свині пас, та з жінкою бабів? А пропадь вона: я козак, не хочу! Так що-ж, що нема війни? Я так поїду з вами на Запороже — погуляти. Ій Богу, поїду! — І старий Бульба мало-по-малу горячив ся, вкінци осердив ся зовсім, встав із-за стола, і випрямившись, тупнув ногою.— Завтра-ж ідемо! Чого відкладати? Якого біса ми можемо тут висидіти? На що нам ся хата? до чого нам се все? На що все? На що сі горшки? — Сказавши се, він почав бити її розкидувати горшки і фляшки.

Бідна старуха, привикши вже до таких вчинків свого мужа, з болем серця дивила ся, сидячи на лавці. Вона не сміла нічого говорити; але вчувши про таку страшну для неї постанову, вона не могла здержати ся від сліз; глянула на своїх синів, з якими так скоро мала вже розлучитись,— і ніхто не міг би описати всеї німої сили єї горя яке, здавалось, миготіло в єї очах, тремтіло на судорожно зціплених устах.

Бульба був страшно впертий. Се була

одна з тих вдач, які могли виховатись лиш в тяжкім XV. столітю, в углі Європи, заселенім через половину кочовиками, коли вся полуднева первісна Русь, оставлена своїми князями, була зруйнована, сплюндрована до тла безнастанними набігами монгольських грабіжників; коли, лишений хати і стріхи, став тут відважний чоловік; коли на згарищах, в виду грізних сусідів і вічної небезпеки, поселював ся він і навикав глядіти їм прямо в очи, відвикши дбати о те, чи є яка боязнь на сьвітї; коли полумя воен огорнуло споконвіка мирну славянську душу й завелось козацтво — широкий, нестримний вилив руської природи; коли по всіх порічах, бродах, побережних пологих і пригожих місцях кишіло від козацтва, якому й ліку ніхто не знав і коли сьміливі товариші їх були в праві відповісти султану, що бажав знати число їх: хто їх знає! у нас їх розметано по цілому степу; що байрак, то козак. Се була справді незвичайна проява руської сили: єї викинув з народних грудий ряд нещасть. На місци давних уділів, дрібних містечок, наповнених псарями і ловчими, на місци дрібних князів, що ворогуючи, торгували городами, явили ся грізні оселі, курені і околиці, звязані спільною небезпекою і ненавистю

для нехристиянських грабіжників. З історії всім вже звісно, як їх вічна борба і неспокійна життя спасли Європу від безнастанних набігів, що грозили їй загладою. Польські королі, ставши від-разу, на місці удільних князів, властителями тих просторих земель, хоч і віддаленими та німецькими, зрозуміли значінє, козаків і вигоди такої воєнної, вартової життя. Вони заохочували їх і сприяли їх зростови. Під їх віддаленою властїю гетьмани, вибрані з гурту самих же козаків, перетворили околиці і курені в полки і правильні округи. То не було правильне зібране військо; не побачив би єго ніхто; але на случай війни і загального розруху, до вісьмох днів, не більше, всякий являєть ся на кони, в повній своїй зброї, беручи лиш одного червінця платні від короля, і до двох неділь набиралось такого війська, якого не в силі була-б набрати ніяка рекрутська бранка. Кінчив ся поход, — воїн ішов в луги і в степи, на Дніпрові броди, ловив рибу, торгував, варив пиво і був вільний козак. Сучасні чужинці справедливо дивувались тогді єго незвичайним способностям. Не було ремесла, якого не знав би козак: накурити вина злаштувати віз, наробити пороху, справити ся з ковальською, з шлюсарською роботою

а в додатку до того гуляти на пропале, пити й запиватись, як лиш один Русин потрафить,—все те єму подавай. Крім лейстрових козаків, що вважали своєю повинністю являти ся на час війни, можна було по всяк час, на случай більшої потреби, набрати цілі товпи охотників на конях: аби лиш осавули пройшлись по ринках і майданах всіх сіл і прокричали на ціле горло, ставши на возі: „Гей, ви, пивовари, горальники! годі вам пиво варити та качати ся по запічках, та годувати своїм салом мух! Ходіть лицарської слави, чести добувати! Ви, плугатирі, гречкосії, чабани, бабії! годі вам за плугом ходити, землею свої жовті чоботи мастити, до жінок приставати силу лицарську розтратити! пора козацької слави добувати!“ І ті слова були як іскри, що падуть на сухе дерево. Хлібороб ламав свій плуг, горальники і пивовари кидали свої кадки і розбивали бочки, ремісник і крамар посилав к чорту і ремесло і крам, бив горшки в хаті, — і все, що жило, сідало на коня. Словом, руська вдача діставала тут могутого, широкого розмаху, проявляла ся сильно.

Тарас був з тих справдішних, давних полковників: цілий сотворений для воєнної трівогив він означав ся різькою простодушністю своєї вдачі. Тоді вплив Польщі вже

починав виявляти ся серед руського дворянства. Многі переймали вже польські навички, заводили розкоші, численну прислугу, соколів, ловчих, обіди, двори. Тарасови було се не по нутру. Він любив просте жите козаків і розсварив ся з тими своїми товаришами, що нахилиля ся в сторону Варшави, називаючи їх попихачами польських панів. Вічно невгомний він уважав себе правним подвижником православя. Самовільно заходив у села, де лиш жалували ся на гнет арендарів і на причинки нових данин від хати. Сам зі своїми козаками робив над ним суд і поклав собі правилом, що в трох случаях все належить ся взяти за шаблю, а саме: коли комісарі не вшанували в чім старшин і стояли перед ними в шапках; коли насміхали ся над православем і не почитали предківських обичаїв, і вкінци, коли ворогами були бісурмани, турки, против яких підняти оружє на славу християнства вольно було на єго думці в кождім случаю.

Тепер він тішив ся заздальгідь думкою, як він явить ся з двома своїми синами на Січи і скаже: „от подивіть ся, яких я молодців привів до вас!“ Як приведе їх до всіх старих, загартованих в битвах, товаришів: як подивить ся на перші подвиги їх у воєнній науці і в гулятиках, які вважав

теж одною з головних прикмет лицаря. Він з-разу хотів було вислати їх самих; та в виду їх сьв'жости, зросту, сильної тілесної краси, запалав у нїм воєнний дух, і він другого-ж дня рішив ся їхати з ними сам, хоч конечностю тут була одна лиш вперта воля. Він вже заходив ся і давав прикази, вибирав коний і зброю для молодих синів, заглядав і в стайні і в комори, назначив слуг, що мали завтра з ними їхати. Осавулови Товкачеви віддав свою власть разом з твердим наказом явити ся сю-ж мить з цілим полком, скоро лиш він подасть із Січи яку-не-будь звістку. Хоч він був і на radoщах і в голові єго еще шумів хміль, все таки не забув нічого; навіть дав приказ напувати коний і всипати їм в ясла грубозернистої і лїпшої пшениці, і прийшов охлялий від своїх заходів.

— Ну, діти, тепер треба спати, а завтра будемо робити що Бог дасть. А не стели нам постелі! нам не потрібна постіль; ми будемо спати на дворі. Ніч ледви що йно огорнула небо; але Бульба все клав ся рано. Він розвернув ся на коврї, наклав ся бараницею, тому що нічне повітре було доволі вогке і тому що Бульба любив накрити ся теплійше, коли був дома. Він скоро став хропіти, а за ним все на дворі;

все, що де лежало в різних єго кутах, почало хропіти і свистіти. Перший заснув сторож, тому що з нагоди приїзду паничів більше всіх запив ся.

Одна бідна мати не спала. Вона приникла в головах своїх дорогих синів, що лежали покотом; розчесувала гребенем їх молоді недбало розбурхані кучері і зрошувала їх слезами. Вона гляділа на них вся, дивила ся всіми чувствами, вся перемінила ся в один зір і не могла надивити ся. Вона згодувала їх власною грудю; вона виплакала, зледіяла їх — і лиш на одну мить бачить їх перед собою. — „Сини мої, сини мої милі! що буде з вами? що жде вас?“ говорила вона, і слези спинили ся на морщинах, які змінили прекрасне колись лице єї. Справді, жаль було єї, як всякої жєнщини того лицарського віка. Вона лиш хвильку жила любовю, лиш в першу горячку пристрасти, в першу горячку молодости і вже суровий друг єї серця покидав єї для шаблі, для товаришів, для гульні. Вона бачила мужа два-три дни в році, а там кілька літ і слух по нїм пропадав. Тай коли вона бачила ся з ним, коли вони жили разом, що за жите їй було? Вона терпіла наруги, навіть побої, вона бачила пестоці, але тільки пестоці, самця — вона була якимсь

дивовижним єством серед того гурту безженних лицарів, на яких гуляще Запороже кидало свою різьку закрутку. Молодість без розкошів промайнула перед нею, і її прекрасні, сьвіжі щоки і груди без поцілуїв відцвили і покрились невчасними морщинами. Вся любов, всі чувства, все, що є ніжного і пристрастного в жінщини — все перемінило ся в неї в одно материнське чувство. Вона з жаром, з пристрастю, з сльезами, як степова чайка, припадала до своїх синів. Її синів, її любих синів беруть від неї, — беруть на те, щоб їх не побачила ніколи! Хто знає, може бути, в першій битві татарин зрубає їм голови, і вона не знати-ме, де лежать покинуті тіла їх, які розклює хижа перелетна птаха; а за кожду каплю крови їх вона віддала-б себе цілу. Ридаючи, дивила ся їм в очи, коли всемогучий сон вже починав skleювати їх, і думала: „ачейже Бульба, прокинувшись відложить з на дві днинки виїзд; може бути, він тому так скоро загадав їхати, що много випив.“

Місяць з висоти неба давно вже осьвічував цілий двір, повен сплячих, густу купу верб і високий бурян, в яким згубив ся тин, що окружав двір. Вона все сиділа в головах любих своїх синів, ні на мить

не зводила з них очий і не думала про сон. Вже коні, прочуваючи сьвіт всі поклались на траву і перестали їсти; верховітя верб почали шелестіти і мало-помалу струєю шелест спустив ся по них до самого долу. Вона просиділа до сьвіта, зовсім не була втомлена і в души бажала, щоби ніч протяглась, як мож, найдовше. Від степу пронеслось звінке іржане жеребця; червоні смуги ясно сьвінули на небі.

Бульба нагло прокинув ся і схопив ся. Він дуже добре тямив все, що казав вчера.

— Ну, хлопці, годі спати! пора, пора! Напувайте коні! А де стара? Скорше стара, готов нам їсти: дорога лежить ~~вдаль~~ ^{далеко}.

Бідна старенька, втративши останну надію, поплелась в хату. Між тим як вона з слезами ладила все, що потрібне до сніданку, Бульба роздавав свої прикази, вештав ся по стайни і сам вибирав для своїх дітей красні одяги.

Бурсаки в мить перемінились: на них явили ся замість давних заболочених чобіт, червоні сап'янці з срібними підковами; шаравари, як Чорне Море, завширшки, в тисяч складок і з фалдами оперезались золотим очкуром; до очкура причіплені були реміньчики з дротиками і іншими побренькачками від люльки. Козацький жупан

рожевої краски, сукна яркого як огонь, опоясав ся узірчастим поясом; куті турецькі пістолети були застромлені за пояс, шабля побренькувала по ногах. Їх лиця, еще мало осмалені здавалось, покрасшали і вибіліли: молоді, чорні вуси тепер якось сильнійше водтінювали їх білість і здоровий, свіжий цвіт молодости: вони були гарні під чорними баранячими шапками з золотим верхом. Бідна мати! Вона, скоро побачила їх— вона й слова не могла промовити, і слези опинились на її очах.

— Ну, сини, все готове! нічого гаятись! — заговорив вкінці Бульба. — Тепер по звичаю християнському, треба перед дорогою всім присісти.

Всі сіли, навіть і хлопці, що з повагою стояли в дверех.

— Тепер благослови, мати, діти свої! — сказав Бульба. — Моли Бога, щоб вони воювали хоробро, боронили все лицарської чести, щоб стояли все за віру Христову, а ні — так нехай радше пропадуть, щоб і духу їх не було на світі! Приступіть, діти, до матери: материна молитва і на воді і на землі спасає!

Мати, слаба як мати, обіймила їх, виймила дві невеличкі ікони, ~~надіяла їм рид~~
надавала їм рид
даючи, на шию.

2*

— Нехай заступить вас... Божая Мати... Не забувайте, синки, матери вашої... подайте хоч вісточку про себе...

Дальше вона не могла говорити.

— Ну, піјдем, діти! — сказав Бульба.

Під хатою стояли осідлані коні. Бульба скочив на свого Чорта, що бішено стрясся, почувши на собі вагу дваццяти пудів, тому що Тарас був незвичайно важкий і грубий.

Коли побачила мати, що вже й сини єї сіли на коні, вона кинулась до меньшого в якого черти лиця виражали більше якоїсь ніжности; вона хватила его за стремля, вона припала до его сідла, і з розпукою в очах не випускала его з рук своїх. Два крепкі козаки взяли єї обережно і занесли в хату. Та коли виїхали вони за ворота, вона з бистротою дикої кози, не відповідної єї літам, вибігла за ворота, з нечуваною силою здержала коня і обіймила одного з синів з якоюсь божевільною, безпамятною горячкою. Єї знов відвели.

Молоді козаки їхали сумно і здержували слези, боячись вітця, що й сам був теж трохи не свій, дарма що старав ся не виявляти сего. День був сірий; зелень полискувала ярко; птахи щебетали якось в суміш, недоладно. Вони, проїхавши кусень,

оглянулись по за себе; хутір їх наче запав ся в землю, тільки видко було над землею два димарі невеличкого їх домика та верхи дерев, що по їх гиляках вони лазили як вивірки; еще стелив ся перед ними той луг, по яким вони могли пригадати собі всю історію свого життя, від літ, коли качали ся по єго зрошеній траві, до літ, коли дожидали в нім чорнобрової козачки, що боязко прошибала через него при помочи своїх своїх сильних, бистрих ніг. От вже один лиш журавель над колодязем, з привязаним в горі колесом від воза, самотно сторчить під небом; вже рівнина, яку проїхали, здалека видаєть ся горою і все собою заступила.

Прощайте дитячі літа, ігри, і все, і все!

II.

Всі три їздці їхали мовчки. Старий Тарас думав давне: перед ним ставала єго молодість, єго літа, єго минулі літа, по яких все плаче козак, бажавши, щоб ціле єго життя було молодостю. Він думав, кого зустріне на Січи з давних своїх товаришів. Вичислював, хто вже помер, хто еще в живих. Слеза тихо крутилась на єго зїниці і сїда голова єго тужно похилилась.

В его синів були иньші думки. Та ялось сказати більше про его синів. Вони тогді були, як всі, що вступали в бурсу, дикі, виховані на свободі, і тамже звичайно по трохи огладжувались і набирали чогось спільного, що робило їх схожими з собою.

Старший Остап почав тим свою діяльність, що єще першого року втік. Его за-вернули, висікли страшно і посадили за книжку. Чотири рази закопував він свій буквар в землю, і чотири рази, випаривши его не по людськи, купували єму новий. Та він без сумніву, повторив би був се єще й пятий раз, коли-б отець не постановив був продержати его монастирським новиком цілих дваццять літ, колиб не покляв ся був наперед, що він не побачить Запорожа по вік, не вивчившись в академії всіх наук. Замітно, що се-ж говорив той сам Тарас Бульба, який лаяв усю вченість і дітям радив, як се ми вже бачили, зовсім нею не займатись. З того часу Остап почав з незвичайною пильністю висиджувати за скучною книжкою і скоро зрівнав ся з лучшими.

Тогдішній рід науки страшно розминав ся зі способом життя: ті схолястичні граматичні, реторичні і льогічні, подробиці рішучо не були на часі, ніколи не прида-

здалось

вались і не повторялись в життю. Хто вчився тогді, ніколи й ні до чого не міг пристібити свого знання, хочби й навіть менше схолястичного. Самі тогдішні вчені були найбільші невіжі, тому що були дуже далекі від досвіду. А при тім той републиканський устрій бурси.

Те множество молодих, рослих, здорових людей, — все те повинно було заставити їх за діяльність зовсім далеку від їх педагогічного звання. Часом поганий харч інколи часті кари голоду, деколи численні потреби, що будять ся в сьвіжім, здоровім, крепкім молодци, — все те разом вироджувало в них ту порадність, яка потім розвивалась на Запорожи. Голодна бурса увижала ся по улицах Київа і зневолювала всіх бути обережними. Сидухи на базарі завсїгди закривали руками свої пироги, бублики, зернята з тикв, як орлиці свої писклята, скоро лиш заглянули волокиту бурсака. Конзуль, що обовязаний був наглядати підчинених єму товаришів, мав такі страшні кишені в своїх шараварах, що міг помістити туди весь крам неоглядної перекупки. Ті бурсаки творили зовсім окремий сьвіт: у висшій круг, що складав ся з польських и руських шляхтичів, для них не було вступу. Сам воевода Адам Ки-

сіль, дармо що був покровителем академії, не вводив їх в товариство і приказував держати остро. Впрочім ті прикази були зовсім злишні, тому що ректор і професори черці не жалували прутів і різок і лектори часто по їх приказу пороли своїх конзулів так жорстоко, що ті по кілка неділь почіхували свої шаравари. Для многих се було нічим і видавалось мало чим острійшим ніж добра горівка з перцем. Другим вкінци сильно надоїдали такі безнастанні побої і вони втікали на Запороже, скоро вміли знайти дорогу і недались переловити. Остап Бульба, дарма що почав з більшою пильністю прикладатись до льогіки і навіть до богословія, ніяким сьвітом не освобуджував ся від неумолимих різок. Розумієть ся, що все те мусіло якось загартувати характер і наділити єго твердостю, якою все визначались козаки. Остапа уважали все одним з найліпших товаришів. Він рідко був проводирем зухвалих походів — в чужий сад або огород, але за те був завсїгди одним з перших, що приходили під знамя проворного бурсака і ніколи в ніякий пригоді не зраджував своїх товаришів. Ніякі лози ні різки не могли спонукати єго до того. Він відносив ся сурово до всіх пустот крім війни і гульні;

ніколи бодай про иньше не думав. Він був простодушний з рівними і посідав доброту в такім виді, в яким могла она лиш проявлятись при такім характері і в тодішні часи. Він в души був зворушений слезами бідної матери і лиш се одно навівало на него сум і задуму, в якій голова похилилась до долу.

Молодший брат єго Андрій мав чувства трохи живійші і якоесь більше розвитку. Він вчив ся охотнійше і без напруження, з яким звичайно лучить ся важкий і сильний характер. Він був бистрійший умом ніж брат, частійше ставав приводирем доволі небезпечного підприємства і нераз завдяки своїй проворности вмів викрутити ся від кари, підчас коли єго брат Остап „всякое житейское отложивши попеченіє“ скидав з себе свитку і клав ся на лавку, не гадаючи навіть просити помилуваня. Він рівнож палав жаждою подвигів, але рівночасно душа єго була доступна і для других чувств. Бажане любови спалахнуло в нїм живо, коли єму минуло вісімнайцять лїт; женщина частійше стала являтись єго горячим мріям; сдухаючи філософских спорів, він бачив єї що хвилі сьвіжу, з карими очима, ніжну. Перед ним раз враз мелькали єї полискуючі, пухкі груди, ні-

жна, чудова ціла обнажена рука; навіть одежа, що тісно приставала до її дівочих і здорових членів, подихала в єго мріях якоюсь невимовною розкошю. Він пильно скривав перед своїми товаришами ті прояви пристрасної, молодечої душі, тому що в той час сором і ганьбою було думати про жінчину і любов козакови, не будши в битві. В загалі в останні роки він рідше являв ся проводирем якої-небудь ватаги, а частійше самотою блудив де небудь в безлюднім закутку Київва, утопленім у вишневих садах, серед низеньких домиків, що приманчиво зиркали на улицю. Часами він заходив і в улицю аристократів, в нинішнім старім Київві, де жила українська і польська шляхта і де доми були побудовані з деякими вибагами. Раз коли він вліпив у щось очі, на него майже наїхала тарадайка якогось польського пана, а візник зі страшенними вусами траснув єго з кізла досить порядно батою. Молодий бурсак скипів: з шаленою сьміливістю хватив сильною рукою за задне колесо і здержав тарадайку. Але візник боячись розправи вдарив по конях; коні рушили,— і Андрій встиг ще на щастє взяти руку, гепнув на землю лицем прямо в болото. Дзвінкий і гармонійний сьміх проніс ся над

ним. Він підвів очи і в вікні побачив красавицю, якої єще з роду не бачив: карооку, а білу як сніг під раннім румянцем сонця. Вона сьміяла ся з цілої душі, а сьміх додавав блискучої сили єї ненаглядній красі. Він збентежив ся. Глядів на неї несамо-вито, без сьвідома втираючи з свого лиця грязь, якою єще більше замазував ся. Хто була та красавиця? Він хотів було довідатись від слуг, що в богатих нарядах товпою стояли за ворітьми, окруживши молодого бандуриста. Та слуги зареготались, побачивши єго замазану губу і не відповіли єму нічого. Вкінци він довідав ся, що то була дочка ковенського воєводи, що приїхав туди на короткий час. Другоїж ночи він з зухвалостю питомою лиш бурсакам переліз через частокіл в сад, виліз на дерево, яке розкинуло гиляки на саму кришу дому, з дерева переліз на кришу і через димар дістав ся прямо в спальню красавиці, що сама сиділа перед сьвічкою і винимала з уха дорогу заушницю. Прекрасна Ляшка так перепудилась, побачивши нараз перед собою незнакогого чоловіка, що не могла промовити ні одного слова; та коли спостерегла, що бурсак стояв, понутивши очи і не зважаючиє з боязни рушити рукою, коли пізнала в нїм того-ж самого, що гешнув

собою перед її очима на улиці, сьміх знов опанував її. При тім в чертах Андрія не було нічого страшного: він був дуже гарний собою, она з душі сьміялась і довго жартувала з ним. Красавиця була пуста як Ляшка; але очи її, очи чудові, ^{проникаючо}ясні кидали поглядом довгим як ^{виступом}поступіть. Бурсак не міг рушити рукою і був звязаний як в мішку, коли дочка воеводи сьміливо приступила до него, вложила ему на голову свій блискучій діядем, причіпила до ~~ух~~ заушниці і накинула на него кисейну, прозору шемізетку з фестонами, вишитими золотом. Вона убирала его і робила з ним тисяч різних дурниць, з химерністю дїтвака, якою визначають ся легкодушні ляшки і яка еще більше збентежила бідного бурсака. Він представляв сьмішну фігуру, отворивши уста і впяливши погляд в її чародійні очи. В сій же хвили стук, що дав ся чути коло дверей, налякав її. Вона казала ему скрити ся під постелею, а скоро лиш небезпеченьство минуло, поклікала свою слугу, полонену татарку і приказала їй вивести его обережно в сад, а з саду пустити через браму. Сторож збудив ся і парнув его добре по ногах, а двораки злетівшись довго напастували его вже на улиці, поки бистрі ноги не спасли его. Після того

всього переходити біля дому було дуже небезпечно, ~~та~~ слуг у воєводи було дуже много. Він зустрівся з нею ще раз в костелі. Вона замітила его і дуже мило осміхнулась, як до давнього знакомого. Він бачив її мельком ще один раз. І після того ковенський воєвода скоро виїхав і замість прекрасної кароокої ляшки визирало з вікон якесь пухнате лице. От що було на думці в Андрія, коли він похилив голову і впялив очи в гриву свого коня.

А тимчасом степ вже давно взяв їх всіх в свої зелені обійми, а висока трава зі всіх боків скрила їх, і лиш одні козачі шапки маяли понад нею.

— Го го го! що-ж ви, хлопці, так при-тихли? озвав ся вкінці Бульба, прочунявши після власної задуми. — Неначе які-небудь черці! Ну, разом з всіма думками до чорта! Люльки в зуби, та закуримо, а коня в боки, та помчимось так, щоб і птаха нас не настигла!

І козаки нагнувшись над кіньми, пропали в траві. Вже і чорних шапок не мож було добачити. Одна лиш філя розколиханої трави зраджувала слід їх бистрої їзди.

Сонце виринуло давно на прочищенім небі і животворящим, теплим своїм промінем засипало степ. Все, що було смутного й сон-

ного на душі в козаків, в мить відпало. Серця в них, як птахи, стрепенулись.

Степ, де далі, тим красший ставав. Тоді ціла полуднева сторона, цілий той простор, що творить нині Новороссию аж до самого Чорного Моря, був зеленою, споконвічною пустинею. Ніколи плуг не проходив по незміримих філях диких рослин. Одні лиш коні, що скривали ся в них як в лісі, витоптували їх. Ніщо в природі не могло бути красше. Цілий верх землі видавав ся зелено-золотим океаном, на яким бризнуло мільонами різних цвѣтів. Крізь тонкі, високі стебла продирались голубі, сині й лелієві блатати. Жовтий дрок вискакував на верх своєю пірамідальною головою. Біла кашка парасольковатими шапками пестріла горою. Занесений, Бог знає відки, колос пшениці дозрівав у гущавині. Під їх тонкими пнями шниряли куропатви, витягнувши шиї.

Повітре було наповнене тисячу різних пташиних свистів. В небі неповоручно стояли ^{орли} ~~яструби~~, вліпивши свої очі в траву. Крик диких гусей що несли ся в сторону хмари, відбивав ся луною Бог знає в яким далекім озері. З трави піднімала ся чайка мірно взмахуючи крилами і розкішно купала ся в синих філях повітря. А там пропала в вижині і лиш мріє одною чорною точкою;

а там перевернулась крилами і блиснула до сонця... Чорт, вас побери, степи, які ви хороші!...

Наші путники задержувались лиш на кілька хвиль — пообідати, при чім відділ з десяти козаків, що їхав разом з ними, зсідав з коний, відв'язував дерев'яні барилки з горівкою і тикви уживані замість посуду. Іли тільки хліб з салом або коржі, пили тільки по одній чарці, аби лиш покріпити ся, тому що Тарас Бульба не позваляв ніколи напивати ся в дорозі і так їхали до самого вечера. Вечером цілий степ ставав зовсім не той: весь пестрий простор его попадав ся в обійми останного, яркого відблиску сонця і поступенно темнів, так що видко було як тінь пробігала по нім і як вона ставала ся темно-зеленою; мгли піднимались густійше; кожда цвітка, кожда травка дихала запахом і цілий степ повний був пахоців. По небі блакитно темнім не наче пензлем великана наляпані були широкі смуги з рожевого золота; з рідка біллі куснями легкі і прозорі облаки, а сьвіжий, пресьвіжий, як морські філі приманчивий вітерець ледви колихав ся на вершинках трави і що-йно доторкав ся щок. Вся музика, яка пригравала за дня, втихала, а єї заступала иньша. Пестрі суслики виповзу-

вали з нор своїх, ставали на задні лапки і висвистували на цілий степ. Цьвірінькане коників-стрибунчиків ставало чутнійше. Часом чуло ся з якого небудь самотного озера крик лебедя, що живим сріблом розливав ся в повітря. Путники задержавшись серед піль вибирали місце на нічліг, клали огонь і ставили на нім казан, в яким варили собі куліш. Пара виходила і стелила ся в повітря. Повечеравши, козаки клали ся спати пустивши по траві спутані коні. Они розклалися на свитках. На них прямо гляділи нічні зорі. Вони чули своїм ухом весь нечислимий сьвіт насікомих, що ними кишло в траві: все їх цьвірінькане, свистане пострикуване — все те дзвінко розлягалось серед ночі, очищувалось в сьвіжім повітря і було мов казкою для дрімучого уха. Скоро-ж хто небудь з них піднімав ся і вставав на хвилю, то єму видавав ся степ мов засіяний блискучими іскрами сьвітляних червів. Іногді нічне небо в різних місцях осьвічувалось далекою луною відпаленого по лугах і ріках сухого очерету, а темний ключ лебедів, що летіли на північ нагло являв ся в сріблисто рожевім сьвітї і тогді здавало ся, що червоні платки літали по небі.

Путники їхали без всяких пригод. Нігде не стрічали дерев: все один, безконе-

чний, вільний, прекрасний степ. Від часу до часу лиш осторонь синіли вершини далекого ліса, що простяг ся по берегах Дніпра. Один лиш раз Тарас показав синам маленьку точку, що чорніла в далекій траві і сказав: — Адіть, сини, он скаче татарин! — Маленька головка з вусами звернула з далека прямо на них свої вузькі очи, понюхала повітре як гонча собака і як серна пропала побачивши, що козаків було тринадцять хлопа. — Ану, діти, стрібуйте здігнати татарина! І не трібуйте, по вік не спіймаєте: в него кінь бистрійший мого Чорта. Однак Бульба не занехав обережности, боячись скритої де небудь засідки. Вони примчались до невеличкої річки, що звалась Татаркою і впадала в Дніпро, кинули ся з своїми кіньми в воду і довго плили по ній, щоб скрити свій слід, а там вже вийшовши на берег їхали дальше.

Через три дні після того вони були вже недалеко від місця, що було цілю їх дороги. В повітря нагло повіяло холодом: вони зміркували близькість Дніпра. Ось він поблискує з далека і темною смугою відділив ся від овида. Він віяв холодними струями і стелив ся ближше, ближше, а в кінци займив половину цілого верха землі. Се було те місце Дніпра, де він, спертий доси

порогами, в кінці брав своє і шумів як море, розлившись поволи, де закинуті в середину єго острови, випахали єго єще дальше з берегів, а філі єго стелились широко по землі, не стрічаючи ні круч ні горбів. Козаки зїли з своїх коний, вступили на пором і після трох годин плавби були вже при берегах острова Хортиці, де була тогді Січ, що так часто змінювала свою оселю.

Товпа народа лаялась на березі з перевізниками. Козаки поправили коний. Тарас випрямив ся, стягнув на собі кріпше пояс і гордо повів рукою по вусах. Молоді сини єго теж оглянули себе від ніг до голови, з якимсь острахом і невимовним вдоволенєм, і всі разом вїхали в передмістє, що находило ся якої пів верстви від Січи. При вїзді оглушило їх пятьдесят ковальських молотів, що вдаряли в дваццати пяти кузнях, виритих в землі і покритих дерниною. Сильні кожемяки сидїли під кришами підєїнь при улици і мяли своїми кріпкими руками бичі шкіри; крамарі під будками сидїли з купами кременїв, кресалами і порохом; вірменин розвісив дорогі платки; татарин обертав на рожнах баранину з тістом; жид, висунувши вперед свою голову, цїдив з бочки горівку. Та перший, з ким зустрілись, то був запорожець, що спав серед до-

роги, розкинувши ~~спіру~~ ^{руки} ноги. Тарас Бульба не міг не задержатись і не придивитись єму. „Ех, як широко розвернув ся! Тьфу, ти, яка пишна фігура!“ говорив, задержавши коня. Справді, то була картина досить сьміла: запорожець як лев, розпростер ся на дорозі; закинутий гордо чуб єго займав на пів аршина землі; шаравари з червоного дорогого сукна були запачкані дегтем для показання їм повної погорди. Надивившись, Бульба протискав ся дальше тісною улицею, яка була засипана майстрами, що тут же вели своє ремесло, і людьми всіх народностей, що заповняли те передмістє Січи, котре похоже на торговицю, одягало і годувало Січ, що лиш вміла гуляти і палити з рушниць.

Вкінци, вони минули передмістє і побачили кілька розкинутих куренів, покритих дерниною чи, по татарськи, войлоком. Інші були обставляні пушками. Нігде не було видко огорожі, ні тих низеньких домків з підсїнями на низеньких деревляних стовпиках, які були на передмісті. Невеличкий вал і засік, рішучо ніким не пильновані, вказували на нечувану безпечність. Кілька спорихз апорожеців, що лежали з люльками в зубах на самій дорозі, подивилось на них доволі рівнодушно і не рушилось з місця.

3*

Тарас осторожно проїхав з синами по уз них, сказавши: „Здорові були, панове!“ — „Здорові й ви!“ відповіли запорожці. Скрізь, по цілім поли, мальовничими товпами пе- стрів народ. По смаглявих лицях видно було, що всі вони були загартовані в битвах, засмакували всяких невзгодин. Так от вона, Січ! От се гніздо, відки вилітають всі ті горді і сильні як льви! Он відки розливається ся воля і козацтво на всю Україну!

Путники в'їхали на простору площу, де звичайно збирала ся рада. На великій переверненій бочці сидів запорожець без сорочки; він держав її в руках і лїниво зашивав на нїй діри. Ім знов загородила дорогу ціла товпа музикантів, серед якої витинав гопака якийсь молодий запорожець, заложивши шапку на вухо і розкинувши руки. Він кричав лиш: „Скорше грайте, музики! Не жалуї, Хомо, горівки православному християнам!“ І Хома, з підбитим оком, наливав без міри кождому стрічному по спорій чарці. Докола молодого запорожця четверо старих перебирали досить дрібно ногами, кидались вихром на боки, майже на голови музикантам, то знов похилившись йшли на вприсядки і вдаряли, круто і цупко, своїми срібними підківками в твердо убиту

землю. Земля глухо гуділа на весь окіл, і в повітрі далеко лунали гопаки і тропакки, вибивані дзвінкими підківками чобіт. То один найживійше викрикував і гнав ся в слід за другими в танці. Чуприна розвіталась на вітрі, зовсім відкриті були сильні груди; теплий, зимовий кожух надітий був на рукави, і піт градом сипав ся з него як з ведра.

— Та здійми хоч кожух! — „Бачиш, як парить!“

— Не можна, — кричав запорожець.

— А то чому?

Не можна; в мене вже така вдача: що скину, то прою.

А шапки вже давно не було на молодці, ні пояса на жупані, ні вишиваного платка: все пішло, куди наставилось. Товпа росла; до гуляк приставали другі, і не можна було дивитись без внутрішнього вдоволення на те, як все пускало ся в танець, найсвобіднійший, найбішенійший, який бачилось лиш коли-небудь на сьвітї, і який, по імени своїх винаходців, названий козачком.

Ех, коб не кінь! — скрикнув Тарас. — Пустив ся-б, справді пустив ся-б сам в танець!

А між тим серед народа стали попадатись і всею Січею поважані, заслужені,

сїді, старі голови, що нераз бували старшинами. Тарас скоро зустрів багато знайомих осіб. Остап і Андрій чули тільки привітати. „А, то ти, Печериця, здоров Козолупе!“ — „Відкиля Бог несе тебе, Тарасе?“ — „Ти яким сьвітом сюди зайшов, Долото? Здоров був, Кирдяго! Здоров Густий! Чи сподївався я побачити тебе, Ремене?“ І витязї, зібрані з цілого просторого сьвіта східної Росії, цілувались взаїмно, і тут-же чулось допити: „А що Касян? що Бородавка? що Колопер? що Підсишок?“ І чув Тарас Бульба лиш відповіді, що Бородавка повішений в Толопанї, що з Колопера злупили шкіру під Кізикирменом, що Підсишкову голову насолено в бочці і відослано в сам Цареград. Понурих голову Тарас Бульба і задумчиво говорив: „Добрі були козаки!“

III.

Вже майже ^{тижове} ~~неділю~~ Тарас Бульба жив з своїми синами на Сїчи. Остап і Андрій мало занимались веєнною школою. Сїч не любила заниматись воєнними вправами і тратити час; молодь виховувалась і образувалась там одним досьвідом в самім огни битв, що так і були майже безнастанні. Козаки вважали скучним ^{обертати} ~~обертати~~ вільний час на

тратити

яку-небудь науку, крім хиба стріляня до ціли, а з рідка їзди на кони та погоні за звірем в степах і в лугах; весь останний час посв'ячувалось гулятиці — виразови широкого розмаху духової волі. Ціла Січ була незвичайною появою: то було якесь безперервне бенкетованє, баль, що шумно зачав ся і загубив свій кінець. Інші занимались ремеслами; дехто держав крам і торгував; та більше було таких, що гуляли з рана до вечера, коли в кишенях побренькачі позволяли, а здобуте добро не перейшло єще в руки торговців і шинкарів. Се загальне бенкетованє мало в собі щось чарівного. Воно не було збором п'янюг, що заливають ся з горя; воно було по просту шаленим поривом веселости. Всякий пришелець позабував і кидав все, що доси єго занимало. Він, можна сказати, плював на свою минувшість і безжурно віддавав ся свободі і товариству таких же, як сам, гуляк, що крім вільного неба і вічного пира душі не мали ні кута, ні родини, ні сімї. Се було жерелом тої шаленої веселости, яка не могла-б виплисти з ніякого другого жерела. Оповіданя і балаканки серед зібраної товпи, що лїниво витягалась на землі, часто були такі сьмішні і дихали такою силою живого слова, що треба було

всеї холоднокровної вдачі запорожця, щоб заховати однаковий вираз лиця, не моргнувши навіть вусом, — різька черта, якою до нині визначаєть ся Українець поміж иньшии своїми братами. Веселість була п'яна, шумна, та при всім тім се не була чорна коршма, де мрачноубійчою веселостю забуваєть ся чоловік; то був тісний кружок шкільних товаришів. Ріжниця була тільки в тім, що, замість сидіти над букварем і слухати пустих слів учителя, вони робили напад на п'яти тисячах коний; замість луга, де грають в мяча, в них були непильновані, безпечні границі, в виду яких татарин висував свою бистру голову і неповоротно грізно глядів Турок в своїй зеленій чалмі. Ріжниця в тім, що, замість під напором чужої волі мучити ся в школі, вони самохіть покинули батьків і материй і повтікали з батьківських домів; що тут були ті, в яких мотала ся вже коло шиї верівка і які замість блідої смерти побачили жите, жите в цілім розгарі; що тут були ті, що по благородному звичаю, не могли удержати в своїй кишени копійки; що тут були ті, що доси червінець мали за багатство: ті, що то в них, завдяки арендарям-жидам, кишені можна було вивернути зо всім не боячись якої-не-будь згуби. Тут

були всі бурсаки, що не витерпіли академічних лоз і не винесли зі школи ні одної букви; та разом з ними тут були і ті, що то чували і про Горація і про Ціцерона і про римську республіку. Тут було много тих офіцирів, що то опісля визначались в королівських військах; тут було множество образованих, досвідчених партизанів, які присвоїли собі благородне пересьвідченє, що все одно, де-б ні воювати, тілки аби воювати, бо не личить благородному чоловікови вік вікувати без битви. Много було й таких, що прийшли на Січ з тим, щоб опісля сказати, що й вони були на Січи, що й вони лицарі з гартом. Та кого там не було! Та дивна республіка була саме потребою того віку. Охотники до воєнного житя, до золотих кубків, богатих парч, дукатів і реалів, по всі часи могли знайти там роботу. Одні лиш любителі женщин не могли знайти там нічого, тому що навіть на передмістє Січи не сьміла показуватись ні одна женщина.

Остапови і Андрієви видалось незвичайно дивним, що при них же приходила на Січ безліч народа і хоч би хто спитав: відкиля ті люди, хто вони і як їх зовуть? Вони приходили сюди, немов вертаючись у свій власний дім, відки може перед годиною вийшли. Хто прийшов, являв ся лиш

в кошового, що звичайно говорив:— „Здоров був! Що, в Христа віруєш?“ — „Вірую!“ відповідав той. — „І в Трійцю сьвяту віруєш?“— „Вірую.“— „І до церкви ходиш?“— „Ходжу!“— „Ану, перехрестись!“ І той хрестив ся. — „Ну, добре!“ казав кошовий: „іди-ж, в який сам знаєш курінь.“ Тим і кінчилась ціла церемонія. І ціла Січ молилась в одній церкві і готова була боронити єї до останної каплі крови, хоч і чути не хотіла про піст і тверезість. Тільки вельми користолюбиві жида, вірмени і татари зважувались жити і торгувати на передмісті, тому що запорожці ніколи не любили торгуватись, а кілька гроша рука з кишені виймила, тільки й платили. Тай доля тих користолюбивих торговців була незавидна: вони подавали на тих, що поселялись під Везувієм, тому що як лиш у запорожців не стало гроша, так вони удальці розбивали їх крами і брали все даром. Січ складала ся з шістьдесяти кількох куренів, які дуже були схожі на малі, незалежні від себе республіки, а єще більше на школу і бурсу дітий, що жили на всім готовім. Ніхто о ніщо не дбав, нічого не держав у себе: все було в руках курінного отамана, якого за те звичайно й величали батьком. В єго руках були гроші, одежа,

весь харч, саламаха, каша, навіть паливо; єму й віддавалось гроші на сховок. Нерідко курені з куренями поперечились; тоді діло зараз доходило до бійки. Курені висипувались на майдан і п'ястуками ломили собі ребра, поки одні не перемагали в кінці й не взяли переваги, а тогді починалась гульня. Така була та Січ, що мала тільки принад для молодих людей.

Остап і Андрій кинулись зі всім жаром молодців в те шумне море і забули вмиль і за батьківський дім, і за бурсу і за все, що ворушило перше душу; вони зачали нове житє. Все для них було нове: буйні звичаї Січи і проста управа і закони, які видавались їм часом навіть надто острими серед такої самовільної республіки. Скоро козак попав ся в злодії, вкрав яку-не-будь марницю, так се вважалось вже ганьбою всего козацтва: єго, як безчестного, привязували до позорного стовпа і клали коло него дубину, якою всякий прохожий обов'язаний був почастувати єго, поки таким робом не забивали єго на смерть. Довжника, що не платив довгів, приковували ланцом до пушки, де мав сидіти так довго, поки хто-не-будь з товаришів, рішившись викупити єго, не заплатив за него довгу. Та найбільше вражіне зробила на Андрія та

кара смерти, назначена за убійство. Тут же при нїм вибрали яму, спустили туди живого убійцю, а на нїм поставили труну з тілом убитого, і потім обох засипали землею. Довго потім все привиджував ся ему страшний обряд смертної кари і все являв ся очам той живцем засипаний чоловік разом зі страшною труною.

Оба молоді козаки скоро здобули собі гарне становище серед козаків.

Часто разом з другими товаришами свого куреня, а іногді з цілим куренем і з сусїдними куренями виступали в степ стріляти невимовне число всїх можливих степових птахів, оленів та кіз, або виходили на озера, ріки і протоки, визначені жеребом всякому куреневи, закидати неводи, сїти і добувати багато риби на прожиток цілого свого куреня. Хоч і не було тут науки, на якій пробуєть ся козака, так вони стали вже замітні між другими молодцями справжнім юнацтвом і моторністю у всїм. Жваво і влучно стріляли в ціль, перепливали Дніпер против струї — діло, за яке новика приймали торжественно в козацькі круги.

Та старий Тарас готовив їм иньшу діяльність. Ему не по души було таке пусте жите — дійсного діла хотїв. Він все при-

думав, як би спонукати Січ до відважного підприємства, де можна-б погуляти як слід лицареві. Вкінці одного дня прийшов до кошового і сказав єму прямо:

— Що, кошовий, пора-б погуляти запорожцям?

— Нігде погуляти, — відповів кошовий, виймивши з губи маленьку люльку і сплюнувши на бік.

— Як — нігде? Можна піти в Туреччину, або на татарву.

— Не можна ні в Туреччину, ні на татарву, — одвітив кошовий, взявши знов холоднокровно в губу свою люльку.

— Як — не можна?

— Так! Ми прирекли султанови мир.

— Та же він бузувір: і Бог і Святе Писанє велить бити бісурменів.

— Права не маємо. Коли-б еще нашою вірою не клялись, то, може бути, було-б і можна; а так ні — не можна.

— Як — не можна! Як же ти говориш: не маємо права? От у мене два сини — оба молоді люди. Еще ні разу ні той, ні другий не був на війні; а ти говориш: не маємо права; а ти говориш: годі йти запорожцям.

— Ну, вже не ялось так!

— Так, виходить, ялось, щоб пропадала

даром козацька сила; щоб чоловік згиб як собака, без доброго діла; щоб ні вітчизні, ні всьому християнству не було з него ніякого пожитку? Так на що-ж ми живем? Розтолкуй ти мені се. Ти чоловік розумний, тебе не даром вибрали кошовим: розтолкуй мені, на що ми живем. Кошовий не дав відповіді на питанє. Се був упертий козак. Він трохи помовчав і потім сказав:

— А війні все таки не бути!

— Так не бути війні? — спитав знов Тарас.

— Ні!

— Так вже й думати про се нічого?

— І думати про се нічого?

— Пожди-ж ти, чортів сину! — сказав Бульба про себе. — Ти мене попам'ятаєш, — і постановив зараз же віддячитись кошовому.

Поговоривши з тим і з другим, залив він всім горло, і в похмілю козаки в числі кільканайцяти повалили просто на майдан, де стояли привязані до стовпа літаври, в які звичайно били скликуючи на раду. Не знайшовши палок, переховуваних завжди у довбуша, вони вхопили по поліну в руки і давай валити в них. На се перший всіх надбіг довбуш, чоловік високий,

з одним тільки оком, та в добавок еще й страшно заспанім.

— Хто сьміє бити в літаври? — закричав він.

— Мовчи! візьми свої палки тай вали, коли тобі велять! — відповіли підохочені старшини.

Довбуш виймив зараз же з кишені палки, що їх взяв з собою, дуже добре знаючи кінець подібних пригод. Літаври зарокотіли і скоро на майдан, як чмелі, стали висипуватись товпи запорожців. Всі зібрались в круг, і після третого тарабаненя явилась вкінці старшина: кошовий з палицею в руці, знаком свого достоїнства, судя з військовою печаткою, писар з каламарем і осавула з ~~жовтими~~ ^{жовтими} кошовий і вся старшина здіймили шапки і поклонились на всі сторони козакам, що гордо стояли, взявшись руками за боки.

— Що значить сей збір? Чого хочете, панове? — сказав кошовий. Лайка і крики не дали єму говорити.

— Клади палицю! Клади бісів сину, зараз клади! не хочемо тебе більше! — кричали з товпи козаки. Дехто з тверезих куренів хотів, мабуть, противитись; та курені і п'яні і тверезі пійшли на п'ястуки. Крик і шум счинились скрізь.

Кошовий хотів було говорити, та значучи, що розярена, буйна товпа може за се побити єго на смерть, як то все дієть ся в таких okazиях, поклонив ся дуже низько, поклав палицю і скрив ся в товпі.

— Прикажете і нам, панове, положити знаки урядів? — сказали судя, писар і осавула, і готовились тут-же покласти каламар, військову печатку і жезл. *бульк*

— Ні, ви оставайтесь! — закричали з товпи. — Нам треба було прогнати тільки кошового, тому, що він — баба, а нам треба чоловіка на кошового.

— Кого-ж виберете тепер кошовим? — спитала старшина.

— Кукубенка вибрати! — кричали одні.

— Не хочемо Кукубенка! — верещали другі. — Рано єму! Єще молоко на губах не присхло.

— Шило най буде отаманом! — рипіли иньші. — Шила поставити кошовим!

— В спину тобі шило? — лаяла товпа. Що він за козак, скоро на крадіж пустив ся, сучій син, як татарин? Бісови в міх, п'яницю Шила!

— Бородатого, Бородатого посадьмо на коши!

— Не хочемо Бородатого! Геть до сти-лої мами з Бородатим!

— Кричіть Кирдягу! — підшепнув Тарас Бульба кільком.

— Кирдягу! Кирдягу! — кричала товпа. — Бородатого, Бородатого! Кирдягу! Кирдягу! Шила! До чорта з Шилом! Кирдягу!

Всі кандидати, почувши свої імена, зараз же вийшли з товпи, щоб не стягати на себе підозріння, буцім то участю підпирали свій вибір.

— Кирдягу! Кирдягу! — гуділо сильніше всего. — Бородатого! —

Діло пішло на п'ястуки і Кирдяга заликував.

— Ступайте за Кирдягою! — загомоніли.

Козаків з десять відділилось тут же з товпи; дехто з них ледви встоював на ногах, до того вспіли наповнитись, — та всі пішли просто до Кирдяги сказати єму, що вибраний.

Кирдяга, дарма що підстаркуватий, та розумний козак. давно вже сидів у своїм курени наче-б невідав, що творить ся.

— Що панове? чого вам треба? — спитав.

— Іди, тебе вибрали кошовим!...

— Змилуйтесь, панове! — сказав Кирдяга. — Де мені бути гідним такої чести? Де мені бути кошовим! Та в мене й розуму не стане на сповнюванє такого обо-

в'язку. Ніби вже нікого красшого не знайшлося в цілім війську?

— Іди-ж, кажуть тобі! — кричали запорожці. Два з них вхопили єго під руки і як він ні упирався ногами кінцем кінцем притаскали єго на майдан серед лаюк, стусанів з заду, дотепів і докорів: „Не трать глуздів, бісів сину! Приймай же честь, собако, коли тобі дають!“ І таким робом увели Кирдягу в козачий круг.

— Що, панове, — озвались до всего народа ті, що привели єго — згідні ви з тим, щоб сей козак був у нас кошовим?

— Всі згідні! — кричала товпа і від того крику довго лунало по цілім поли.

Один зі старшин взяв палицю і подав її нововибраному кошовому. Кирдяга, по звичаю, зараз же відказався. Старшина подав другий раз. Кирдяга відказався і в друге, аж потім, вже за третім разом, взяв палицю. Крик одобренья понісся понад всею товпою, і знов далеко загуділо козацьким криком ціле поле. Тоді виступили з посеред народа чотири найстарші, сивоусі і сідочупринні козаки Січи, бо ніхто з запорожців не вмирав своєю смертю — і кождий, набравши в руки землі, що під той час після дощу перемінилась в грязь, поклав єму єї на голову. Мокра земля сті-

кала з його голови, потекла по вусах і по щоках і ціле його лице замазалось грязею. Та Кирдяга стояв, не рухав ся з місця, а дякував козакам за честь.

Так скінчив ся шумний вибір, якому не знати чи були такі раді другі, як рад був Бульба. Тим вибором він віддячив ся попередньому кошовому. Надто-ж і Кирдяга був давний его товариш і бував з ним в одних і тих самих польних і морських походах, ділячи з ним труди і невігоди воєнного життя. Товпа розбрилась зараз сьвяткувати вибір і счинилась гульня, якої еще не бачили доси Остап і Андрій. Шинки з винами розбито; мід, горівку і пиво забиралось прямо без гроший; шинкарі були вже раді й тому, що самі остались цілі. Ціла ніч минула серед криків і пісень, що ними славилось подвиги,— а місяць з неба довго дивив ся на товпи музикантів, що проходили по улицах з бандурами, торбанами, круглими балалайками, дивив ся на церковних співців, що їх держали в Січи до співаня в церкві і звеличуваня запорожських діл. Вкінци хміль і втома стали похиляти кріпкі голови. І видко було, як, то там, то в другім місци падав на землю козак; як товариш з товаришем обіймившись роздобрившись і навіть заплакавши, валились

4*

разом з ніг. Там гуртом клалась товпа ціла; там иньший козак добирав собі місця на леговище і ляг просто на деревляну колоду. Останній, що був сильнійший, вигукував щось еще без звязку; вкінци-ж і его підкосила хмільна сила, повалив ся і він, — і ціла Січ заснула.

IV.

А другого дня Тарас Бульба вже радив ся з новим кошовим, як підвести запорожців не яке-небудь діло. Кошовий був мудрий і хитрий козак, знав на скрізь запорожців і зразу сказав:

— Не можна присяги ломити, ніяк не можна. — А потім, помовчавши, додав: — Ні, можна; присяги не порушимо, а так щось придумаємо. Нехай тільки збереть ся народ, та не так, щоб на мій приказ, а просто самохіть — ви вже знаєте, як се зробити, — а ми зі старшинами зараз і надбіжимо на майдан, буцім нічого не знаєм.

Не минула й година після їх розмови, коли вже загреміли літаври. Знайшлись в мить і підхмелені, і нерозумні козаки. Мілйон козацьких шапок висипав нагло на майдан. Вчинив ся гомін: „Хто? зачим? із за чого затарабанили на збори?“ Ніхто не

відповідав. Вкінці, в тім і другім куті стало озиватись: „От пропадає даром козацька сила: війни нема! От старшини лежнями лежать, очи салом позаступало! Нема видко правди на світі!“ Старшини буцім остовпіли на такі річи. Вкінці, кошовий вперед вийшов і сказав:

— Позвольте, панове запорожці, слово сказати!

— Кажі!

— От таке тепер діло на мисли, панове добродії, та ви може й самі красше се знаєте, що много запорожців пообдовжувалось в жидів-шинкарів і в своїх же братів так, що ніякий чорт тепер і віри не йме. Потім знов друга приходить справа, що є много таких хлопців, котрі еще й на очи не бачили, що воно таке війна, підчас коли молодому чоловікови — і самі знаєте, панове — без війни годі прожити. Який там запорожець з него, скоро він еще анї разу не бив бісурмена?

— Він добре каже, подумав Бульба.

— Не думайте, панове, що я кінець кінцем говорю се для того, щоб мир нарушити: Боже борони! Я тільки так се говорю. При тім же в нас храм Божий — гріх сказати, що таке! От кілька вже літ, як, з ласки Божої, стоїть Січ, а доси не

то вже, щоб зверху украшена була церков, але навіть образи — і ті без всяких прикрас; хочаб срібну ризу догадав ся хто викувати їм; вони тільки й те одержали, що записали тестаментом другі козаки; тай запис їх був скупий, тому що майже все пропили єще за життя. Так я веду річ не до того, щоб зачати війну з бісурменами: ми прирекли султанови мир, і ми прогрішились би вельми, бо-ж ми клялись вірою нашою.

— Що-ж він путає таке? — сказав до себе Бульба.

— Так, ось бачите, панове, що війни не можна зачати: лицарська честь не каже. А, в своїм слабім розумі, он що я думаю: пустити з човнами самих молодиків, нехай трохи пошарпають береги Натолії. Як думаєте, панове?

— Веди, веди всіх! — заревла зі всіх сторін товпа. — За віру ми готові покласти голови.

Кошовий злякав ся; він ніяк не хотів піднимати цілого Запорожа: нарушити мир здавалось єму сим разом ділом неправим.

— Позвольте, панове, єще слово сказати.

— Досить! — кричали Запорожці. — Ліпше не скажеш.

— Коли так, нехай же буде так. Я

слуга вашої волі. Звістне вже діло і по писанію звістно, що голос народа — голос Божий. Над те, що весь народ видумав, мудрійше вже видумати годі. Тільки от що: вам звістно, панове, що султан не пустить плазом того подвига, яким потішать ся молодці. А ми тим часом підготувались би і сили в нас були сьвіжі, і нікого не злякались би. А пійдем всі, то й татарва може напасти: вони, турецькі собаки, в очи не кинуть ся і до хазяїна в хату не посьміють прийти, а з заду вкусять у п'яти, тай боляче вкусять. Та коли вже пійшло на те, щоб говорити правду, в нас і човнів не ма тільки в запасі, тай пороху не натерто так много, щоб мож було всім вибратись. А я, знайте, я рад: я слуга вашої волі.

Хитрий отаман замовк. Гурти стали перегорюватись, курінні отамани радитись; п'яних, на щастє, було не богато, і тому рішились послухати спасенної ради.

Зараз же кільканайцять люда вибралось на противний беріг Дніпра, в військову скарбницю, де, в недоступних скритках, під водою і в очеретах, зберегалась військова каса і часть забраного в неприятеля оружя. Другі всі кинулись до човнів озирати їх і лаштувати в дорогу. Вмить товпою народа наповнив ся беріг. Кільканайцять плотників

явилося з топорами в руках. Старі, осмалені, широкоплечі, голінаті запорожці, з присніженими вусами і чорновусі, засукавши шаравари, стояли по коліна в воді і стягали човни тугим постороном з берега. Другі зносили готові сухі поліна і всяке дерево. Там обшивали дошками човен; там перекинувши його горі дном збивали і заливали смолою; там до боків других човнів, козацким звичаєм, привязували вязки довгої трощі, щоб не потопило човнів морською філею; там дальше, вздовж цілого побережжя розложили ватри і варили в мідних казанах смолу на заливане суден. Бувальці і старі навчали молодих. Стук і крик робітників лунав навкруги. Беріг колихався і рухався як живий.

На те великий пором почав причалювати до берега. Товпа людей, що стояла на ній, вже з далека махала руками. Се були козаки в обірваних свитках. Неохайний одяг — у многих нічого не було крім сорочки і коротенької люльки в зубах — вказував, що вони або що йно вихопились з якої-небудь халепи, або так загулялись, що прогуляли все, що лиш було на тілі. З поміж них виступив і став з переду приземкуватий, плечистий козак, чоловік літ п'ятьдесяти. Він кричав і махав рукою сильнійше всіх;

та за стуком і криками робітників не було чути єго слів.

— А з чим приїхали? — спитав кошовий, коли пором пристав до берега. Всі робітники, покинувши свою роботу і піднявши сокири та долота, гляділи ждучи.

— З бідою! — кричав з порома приземкуватий козак.

— З якою?

— Дайте, панове запорожці, сказати.

— Кажі!

— Чи хочете може скликати раду?

— Кажі, ми всі тут.

Народ весь стовпив ся в один гурт.

— А ви хиба нічого не чували про те, що дієть ся в Гетьманщині?

— А що? — озвав ся один з курінних отаманів.

— Е, що? Видко вам татарин заткав ключем вуха, що ви нічого не чували.

— Кажі-же, що там творить ся?

— А то творить ся, що і родились і хрестились, а єще не видали такого.

— Та говори нам, що творить ся, сучій сину! — закричав один з товпи, втративши, як видко, терпелівість.

— Така пора тепер пійшла, що вже церкви сьвяті тепер не наші.

— Як — не наші?

— Тепер в жидів вони в аренді. Коли жидови вперед не заплатиш, то і обідні не правити.

— Що ти говориш?

— І коли сукин син жид не покладе знака нечистою своєю рукою на святій пасці, то й паски не сьвятити.

— Бреше він, пани брати, не може бути, щоб нечистий жид клав значок на сьвятій пасці.

— Слушайте, єще не те розповім: і ксьондзи їздять тепер по цілій Україні в тарадайках. Та не в тім біда, що в тарадайках, а в тім біда, що запрягають вже не коний, а просто православних християн. Слушайте! єще не те розповім: вже, кажуть, жидівки шиють собі юбки з попівських риз. От яке коїть ся на Україні, панове! А ви тут сидите на Запорожи, та гуляєте, та видко, татарин такого нагнав вам страху, що в вас вже ні ока, ні вуха — нічого нема, і ви не чуєте, що дієть ся на сьвіті.

— Стій, стій! — перебив кошовий, що доси стояв, впяливши очи в землю, як і всі запорожці, котрі в важних справах ніколи не давались першим поривам, але мовчали, і за той час в тишині збирали грізну силу негодованя. — Стій! і я скажу слово. А що-же ви — побив би чорт і зараз таки ва-

шого батька! — що-же ви діяли самі? Хиба в вас шабель не було, чи що? Як же ви дозволили на таке беззаконє?

— Е, як дозволили на таке беззаконє!... А стрібували-б ви, коли пятьдесять тисяч було самих ляхів, та й годі гріх таїти, були теж собаки між нашими — вже пристали на їх віру.

— А гетьман ваш? А полковники що робили?

— Наробили полковники такої роботи, що не приведи Господи ні нам, ні нікому.

— Як?

— А так, що вже тепер гетьман, зажарений в міднім бику, лежить у Варшаві, а полковницькі руки і голови розвозять по ярмарках на показ цілому народови. От чого наробили полковники!

Заметушилось в цілій товпі. Зразу пронеслась над цілим берегом мовчанка, така, як буває перед грізною бурею, а потім нараз полились річи, і заговорив цілий беріг: „Як! щоб жиди держали в аренді християнські церкви! щоб ксьондзи запрягали в оголоблї православних християн! Як! щоб терпіти такі муки на Руській землі від проклятих недовірків! щоб от так поступали з полковниками і з гетьманом! Та не бути-же сему, не бути!“ Такі слова літали з одного

кінця в другий. Зашуміли запорожці і почувли свою силу. Тут вже не було розруху легкодушного народа: розрухались всі вдачі важкі і тугі, що не скоро запалювались, але, запалившись, уперто і довго берегли внутрішній жар. „Перевішати всю жидову!“ почулось з товпи. „Нехайже не шують з попівських риз юбок своїм жидівкам! Нехайже не ставлять значків на сьвятих пасках! Потопити їх всіх, поганців, у Дніпрі!“ Слова ті, проголошені кимось з товпи, пролетіли блискавкою над всіма головами, і товпа кинулась на передмісте з наміром перерізати всіх жидів.

Бідні сини Ізраїля, загубивши всю прирительність свого й так нікчемного духа, ховались в порожних бочках з горівки, в грубах, а навіть повзли під юбки своїх жидівок; але козаки всюди їх находили.

— Ясновельможні пани! — кричав оден високий і довгій, як тичка, жид, висунувши з купи своїх товаришів нещастну свою пику, опоганену страхом. „Ясновельможні пани! Слово лиш дайте нам сказати, одно слово! Ми таке скажемо вам, чого єще ніколи не чували, — таке важне, що не можна сказати, яке важне!

— Ну, нехай скажуть, — сказав Бульба, котрий все любив вислухати обжалованого.

— Ясні пани! — проголосив жид. — Таких панів еще ніколи не видано, ей Богу, ніколи! Таких добрих, добрих і хоробрих не було еще на сьвітї! — Голос его примирав і дрожав від страху. — Як можна, щоб ми думали про запорожців що-не-будь не добре! Ті зовсім не наші, що аренднують на Україні! Ей Богу, не наші! То зовсім не жиди; то чорт знає, що; то таке, що тільки наплювати на него тай кинути! От і вони скажуть те-же. Не правда-же, Шльома, або ти, Шмуль?

— Ей Богу, правда! — відповідали з купи Шльома і Шмуль в подертих ярмурках, оба білі, як вапно.

— Ми ніколи еще — говорив дальше довгий жид — не знюхувались з неприятелями, а католиків ми і знати не хочемо: нехай їм чорт приснить ся! Ми з запорожцями, як брати рідні...

— Як? щоб запорожці були з вами брати? — гукнув один з товпи. — Не діждетесь, прокляті жиди! В Дніпер їх, панове, всіх потопити поганців!

Ті слова були сигналом. Жидів похацали в руки і почали кидати в філі. Жалістний крик поніс ся з всіх сторін, але суворі запорожці тільки сьміялись, видячи, як жи-

дівські ноги в черевиках і панчохах бовтались на воздуху.

Бідний оратор, що сам на свою шию накликав біду, вискочив з кафтана, за який було схопили його, в одній сїменастій камізоли, захопив за ноги Бульбу і покїрним голосом мовив:

— Великий господине, ясновельможний пане! Я знав і брата вашого, покїйного Дороша! Був вояк на славу всему лицарству. Я єму вісім сот цехинів дав, коли треба було викупитись з полону в турка...

— Ти знав брата? — спитав Тарас.

— Ей Богу, знав! Великодушний був пан.

— А як тебе зовуть?

— Янкель.

— Добре, — сказав Тарас і потім, подумавши, звернув ся до козаків та промовив так: — Повісити жида буде все пора, коли буде треба; а на днесь лишїть его менї.

Сказавши се, Тарас повів его до себе, де стояли его козаки.

— Ну, лїзь під віз, лежи там, і не рухай ся, а ви, братці, не выпускайте жида.

Сказавши се, він пїйшов на майдан, тому, що туди давно вже збиралась вся товпа. Всї покинули вмить берїг і на праву човнів, бо ждав їх тепер не морський поход, а сухопутний, і не суден та козацьких чайок треба

було, а возів і коний. Тепер вже всі хотіли в похід, і старі і молоді: всі за радою всіх старших, куренних, кошового і за волею всего запорожського війська постановили йти прямо на Польщу, помстити всю кривду і потоптане віри і козацької слави, набрати добичі з городів, пустити пожар на села і ниви, пустити славу про себе далеко по степу. Все тут же оперізувалось і оружилось. Кошовий виріс на цілий аршин. Се вже не був той несміливий довершитель пустих забегів вільного народа: се був необмежений володар, се був деспот, що знав лиш приказувати. Всі бутні і гулящі лицарі рівно стояли в рядах, з пошаною похиливши голови, не зважаючи підвести очий, коли кошовий роздавав прикази: роздавав їх тихо, не викрикуючи і не поквапляючи, але з провола, як старий, глибоко досвідчений в ділі козак, що не в перве брав ся здійснювати розумно придумані наміри.

— Огляньтесь, всі огляньтесь пильненько! — так говорив він. — Направте вози і мазниці, попробуйте оружя. Не забирайте много з собою одежі: по сорочці і по двоє шаравар на козака, та по горшку саламахи і пшона — більше щоб і не було в нікого! Про запас буде в возах все, що треба. По парі коний щоб було в кожного

козака. А волів двісті пар взяти, тому що на переправах та грузких місцях потрібні будуть воли. А порядку держіть ся, панове, передовсім. Я знаю, є між вами такі, що ледви Бог пішле яку користь — зараз же пійшли дерти китайку і другі оксаміти собі на онучі. Киньте таку бісову поведінку, проч кидайте всякі юбки, беріть лиш одно оружє, коли попадєть ся добре, та червінці або срібло, тому що вони податнійші, та пригодять ся у всякій потребі. Та от вам, панове, наперед кажу: скоро хто в поході напєть ся, то нїякого не ма на него суду: як собаку за шияку звелю примчати до тaborу, хто-б він не був, хочби навизначнійший козак зі всего війська; як собака буде він застрілений на місци і покинутий без всякого похорона на поталу птахам, тому, що паниця в поході не гідний християнського похорона. Молоді, повинуйтеь у всім старим! Скоро займе куля, або шкрабне шабля по голові або по чім-не-будь иньшим, не дуже зважайте на таке: розмішайте набій пороху в чарці сивухи, духом випийте, і все пройде — не буде й горячки; а на рану, коли вона не дуже велика, приложіть просто землі замісивши єї вперед слиною на долони, то і прісхне рана. Ну-те-ж за

діло, за їдло, хлопці, та не сквапно, гарненько беріть ся за діло!

Так говорив кошовий; скоро тільки покінчив він свою річ, всі козаки взялись зараз за діло. Вся Січ протверезилась і нігде не мож було подибати ні одного п'яного, наче-б і не було їх ніколи між козаками. Ті направляли обіде коліс і змінляли осі в возах: ті зносили на вози міхи з харчами, на другі валили оружє; ті зганяли коний і волів. Зі всіх усюдів чути було тупіт коний, пробну стрілянину з рушниць, брязк шабель, рев биків, скрип обертаних возів, розмови і голосний крик і принуку. І скоро далеко — далеко простер ся козачий табор по цілім поли. І довго прийшлось би бігти тому, хто захотів би пробігти від голови до хвоста єго. В деревляній, невеличкій церкві сьвященик правив молебень, покропив усіх сьвяченою водою; всі цілували хрест; коли рушив табор і подав ся з Січи, веї запорожці обернули голови назад. „Прощавай, наша мати!“ сказали майже однодушно: „Нехай же тебе заступить Бог від всякого нещастя!“

Проїжджаючи передмістєм, Тарас Бульба побачив, що жидок єго, Янкель, вже поставив якусь буду з кришею і продавав креміне,

затичку, порох і всяке військове знадібе, потрібне на дорогу, навіть колачі і хліби. „Що за бісів жид!“ подумав собі Тарас і під'їхавши до него на кони, сказав:

— Дурню, чого ти тут сидиш? Хочеш хиба, щоб тебе застрілили, як воробця?

Янкель, замість відповісти, підійшов до него ближше і зробивши знак обома руками, неначе-б хотів виявити щось тайного, сказав:

— Нехай пан тільки мовчать і нікому не говорять: між козацькими возами є один мій віз; я везу всякий потрібний запас для козаків і по дорозі буду доставляти все потрібне по такій дешевій ціні, по якій еще ні один жид не продавав; ей Богу, так; ей Богу, так!

Здвиг плечима Тарас Бульба, дивуючись моторній жидівській вдачі і поїхав у табор.

V.

Невдовзі ціла польська полуднево-західна країна стала ся жертвою страху. Всюди пійшли чутки: „Запорожці! показалися зарожці!...“ Все, що могло спастись, спасало ся. Все схапувалось і розбігалось, звичаєм того безладного, небезпечного віку, коли не ставили ні кріпостей, ні замків, а як попало, так і заводив чоловік на час своє солом'яне

житло. Він думав: „не тратити-ж на хату працю і гроші, коли й так змете єї татарський напад!“ Все наполохалось: хто міняв волів і плуг на коня і зброю та йшов у полки, а хто крив ся, забираючи худобу і все, що лиш можна було забрати. Попадались часом по дорозі і такі, що збройною рукою витали гостей, але більше було таких, що втікали задалегідь. Всі знали, що трудно мати діло з буйною і воєнною товпою, звісною під іменем запорожського війська, котре в зверхнім безкарнім неладі своїм містило лад, придуманий на час битви. Кінні їхали, не обтяжаючи і не томлячи коний, піші йшли за возами тверезо, і цілий табор посував ся наперед лиш ночами, відпочиваючи в день і вибираючи на ту ціль пустари, незаселені місця і ліси, яких було тогді єще доволі. Висилалось на перед пластунів і обїздчиків розглядатись і вивідувати, де що, і як. І часто в тих місцях, де найменше могли ждати їх, там вони являлись нагло — і все тогді прощало ся з житєм: пожари обхоплювали села; худобу і коний, яких не займало військо, убивалось тутже на місци. Здавалось, се був радше пир, ніж воєнний поход. Дубом став би нині волос на голові від тих страшних познак лютости на половину дикого віку, які лишали всеюди запорожці.

5*

Поубивані діти, пообрізувані груди у матерій, з ніг по коліна здерта шкіра у випущених на волю, — словом, грубою монетою сплачували козаки давні довги. Пралат одного монастиря, почувши про їх прихід, прислав від себе двох черців сказати, що вони не так поступають, як належить; що між запорожцями і правительством панує згода; що вони порушують свої обовязки для короля, а з тим разом і всяке народне право. „Скажи єпископу від мене і від всіх запорожців, — сказав кошовий — щоб він нічого не бояв ся: се козаки що йно запалюють і розкурюють свої люльки.“ І невдовзі величаве аббатство було в обіймах пажерливого полумени, а єго величезні готицькі вікна суворо гляділи крізь прірви огненних филь. Товпи втікачів: черців, жидів, женщин нараз переповнили ті городи, де була яка-не-будь надія на гарнізон і городське ополченє. Висилана в ряди годи правительством запізна поміч, що складала ся з невеличких полків, або не могла найти їх, або сама в переляку пускалась на втікача при першій стрічи і щезала на своїх борзих конях. Лучалось, що многі королівські полководці, тріумфатори з давних битв, рішались спільними силами ставити опір запорожцям. І тут то передовсім пробували

себе молоді козаки, що сторонили від грабежи, наживи і бою з безсильним неприятелем, а палали жаждою показати себе перед старшими, помірялись в поєдинку з моторним і чванливим ляхом, що пишав ся на буйнім кони, з розкинутими на вітер рукавами контуша. Відрадна була наука: много вже вони добули собі кінної зброї, дорогих шабель і рушниць. В однім місяці змужніли і зовсім переродились що йно опірені писклята і стали мужами; черти їх лиць, в яких доси видко було якусь молодечу мягкість, стали тепер грізні і сильні. А старому Тарасови любо було бачити, як оба его сини були все між першими. Остапови, здавалось, було на роду написане воєнне зване і трудне знанє довершуваня боєвих діл. Ні разу не збившись з путя і не стрівожившись ніяким случаем, з холоднокрівністю, майже неприродною для дваїцяти дволітного, він в одну мить міг зміркувати всю грозу, і ціле положенє діла, тут же міг найти спосіб, як оминути грозу, але оминути втій ціли, щоб потім певнійше опанувати єї. Вже випробованою певністю стали тепер визначати ся его рухи і в них годі було не замітити спосібностей будучого вожда. Силою подихало від его тіла, а его лицарські прикмети вже здобули собі широку силу прикмет льва. „О, та

сей буде згодом добрий полковник!“ говорив старий Тарас: „Гей, гей, буде добрий полковник, та ще такий, що й батька за пояс заткне!“

Андрій цілий потонув у чарівній музиці куль і мечів. Він не знав, що се значить обдумувати або розважати, або заздальгідь мірити свої і чужі сили. До шалу любував ся він битвою: щось бенкетове ввиджувалось єму в ті хвилі, коли розпалить ся в чоловіка голова, в очах все мерещить ся і переплутуєть ся, летять голови, з гуком падають на землю коні, а він несеть ся, як п'яний, серед свисту куль, блиску мечів і наносить всім удари і не чує нанесених. Не раз дивував ся батько й Андрієви, видячи, як він ведений одною лиш палкою пристрастю, пускав ся на те, на що ніколи не зважив ся-б холоднокровний і розважний і завдяки одному бішеному напорови своему доказував таких чудес, яким не могли надивувати ся ті, що постарілись в боях. Дивував ся Тарас і говорив: „І се добрий— кат би єго не взяв — вояка! не Остап, а добрий, также добрий вояка!“

Військо рішило ся йти прямо на город Дубно, де, як зачували, було много гроша і богатих горожан. В півтора дня поход був довершений і запорожці явились перед го-

родом. Городяне постановили боронитись до останних сил і до краю, і воліли вмирати на площах і улицах перед своїми порогами, ніж пустити неприятеля в дома. Високий земний вал окружав город; де вал був низший, там виставала камяна стіна або дім, що служив за батарею, або, вкінці, дубовий частокіл. Гарнізон був сильний і розумів важність свого діла. Запорожці завзято було полізли на вал; але зустріли ся з сильним огнем. Міщане і городські обивателі, як видко, теж не хотіли дармувати і стояли товпою на городськiм валу. В очах їх мож було бачити завзяте розпуки; женщины теж рішились брати участь в обороні, і на голови запорожцям послалились камені, бочки, горшки, кипяток і, вкінці, мішки з піском, що осліплював їм очи. Запорожцям не по нутру було діло з кріпостями; вести облогу — то не для них було. Кошовий велів відступити і сказав: „Годі, пани брати, ми відступім; та будь я поганий татарин, а не християнин, коли ми випустимо їх хоч одного з города! Нехай всі подохнуть, як собаки, з голоду!“ Військо, відступивши, облягло весь город і не маючи діла, взялось пустошити околицю, випалюючи доокрестні села, стирти незабраного хліба та пускаючи табуни коний на ниви, еше не займані сер-

пом, де, як на те, вгиналось повне колося, плід незвичайного урожаю, що надгородив під той час щедро всіх хліборобів. З острахом дивили ся з города, як нищило ся средства їх життя-буття. А між тим запорожці, установивши навкруги цілого города в два ряди свої вози, розтаборились так само, як і на Січи, куренями, курили свої люльки, мінjali ся здобутою зброєю, грали ся в чехарду, в чет і лишку, і споглядали з убійчою холонокровністю на город. Нічю палали ватри: кашовари варили в кождім курени кашу в спорих мідних казанах; біля горівших цілу ніч огнів стояла безсонна сторожа. Та невдовзі запорожці почали потрохи скучати із-за безділя і безперервної тверезости, не звязаної з ніяким ділом. Кошовий велів подвоїти навіть порцію, що інколи водило ся в війську, коли не було важких подвигів і походів. Молодим, а передовсім синам Тараса Бульби, не подобалось таке житє. Андрія очевидячки брала ся скука. „Нєрозумна голова“, говорив єму Тарас: „Тєрпи козачє, отаманом будєш! Нє той вжє добрий вояка, хто нє втратив відваги у важнім ділі, а той добрий вояка, хто і на безділі нє скучає, хто все витєрпить, і хоч ти єму що хоч, а він все таки поставить на своїм.“ Та нє згодитись палкому молодцєви зі ста-

рим; иньша вдача в кожного і иньшими очима глядять вони на те-ж діло.

А між тим наспів Тарасів полк, приведений Товкачем: з ним були еще два оса-вули, писар і иньша полкова старшина; всіх козаків зібралось звиш чотирох тисячів. Було між ними не мало й кінних охотників, що самі рушили добровільно, без всякого зазиву, скоро лиш зачули, в чім діло. Оса-вули привезли синам Тараса благословень-ство від старухи-матери і кождому по кипарисному образцеви з Межигорського київського монастиря. Наділи на себе святи образці оба брати, і мимохіть задумались, згадавши стару матір. Що пророкує і віщує їм се благословеньство? Чи благословеньство на побіду ворога і потім веселий поворот у вітчину з добичю і славою у вічних пі-снях бандуристів, чи може?... Та не звістна будуччина, і стоїть вона перед чоловіком як осіння ^{м. ф. а. к.} м. ж., що стала над болотами: дурно літають в ній в гору і низ, черкаючи криль-цями, птахи, не пізнаючи себе, голубка — не видячи яструба, яструб — не видячи го-лубки, і ніхто не знає, як далеко від своєї погуби він кружить...

Остап вже займив ся своїм ділом і давно відійшов до куренів; Андрій же, сам не зна-ючи чому, чув на серци якусь духоту. Вже

козаки скінчили вечеряти. Вечер давно потух, липнева, чудова ніч огорнула сьвіт; та він не відходив до куренів, не клав ся спати, а глядів мимохіть на цілу розгорнену перед ним картину. На небі зір без числа мигтіло тонким, яскравим блиском. Поле ген — ген було ^{не криж} зайняте розкиданими по нїм возами з причепленими мазницями, облитими дегтем, з всяким добром і харчем, забраним у ворога. Біля возів, під возами і осторонь возів — скрізь було видко порозкладаних на траві запорожців. Всі вони спали в мальовничих положеннях: хто поклавши собі під голову куль, хто шапку, а хто впершиє по просту о бік свого товариша. Шабля, рушниця-самопал, люлька з мідними бляхами на короткім цибушку, з зелізними протичками і кресалом були невідлучно в кожного козака. Тяжкі воли лежали, підогнувши під себе ноги, великими білявими кучами і видались з далека сїрими каменюками, розкинутими по просторі поля. Зі всіх сторін з трави вже став підносити ся густий ^{не криж} храп сплячого війська, на який відзивали ся з поля дзвінким иржанєм конї, невдоволені путами на своїх ногах. А рівночасно щось величне і грізне лучило ся з красою липневої ночі. Се були луни далеких доохрестних пожарів. В однім місци

полум'я спокійно і величаво стелилось по небі; в другім, зустрівши щось запальне і вихопившись нагло вихром, воно шуміло і летіло горі, і відорвані пласти єго гасли під самим верхом неба. Там погорілий чорний монастир, як суворий картезьянський чернець, стояв грізно, показуючи за кождим відблиском свою мрачну велич; там горів монастирський сад; здавалось, чути було, як дерева шипіли, окутуючись димом: а коли вискакував огонь, він нагло осьвічував фосфоричним, голубо-огненным блиском спілі овочі слив, або сям і там перемінював у червоне золото румяні грушки, і тут же серед них чорніло на стіні будови або на пни дерева тіло бідного повішеного жида або черця, погибаючи разом з будовою в огни. Над огнем кружляли в далечині птахи, що видавались множеством темних дрібних хрестиків на огненнім тлі. Обляганий город, здавалось, заснув; вежі, і криші і частокіл, і стіни єго тихо мигали під відблисками далеких пожарищ. Андрій обійшов козацькі ряди. Огні, при яких сиділи сторожі, готові були леда хвиля погаснути, і самі сторожі спали, заспокоївши кріпко чим-не-будь цілий козацький апетит. Він подивувався трохи такій безпечности, подумавши: „добре, що нема близько ніякого сильного непри-

ятеля і нікого бояти ся.“ Вкінці, і сам він підійшов до одного воза, виліз на него і ляг горілиць, поклавши собі під голову зложені на зад руки; та не міг заснути і довго дивив ся на небо: ціле воно було відкрите перед ним; чисто і прозоро було в повітрі; громада зір, що творила молочну дорогу і оперізувала небо, ціла була залита світлом. Часами Андрій немов забував ся, і якийсь легкий туман дрімоти заступав єму на хвилю небо, та потім воно знов прочищувалось і знов розвиднювалось.

Тоді саме, видалось єму, майнув перед ним якийсь дивний образ людського лиця. Думаючи, що се був по prostu сонний привид, що тут же й розсієть ся, він відкрив сильнійше очи і побачив, що над ним прямо нахилилось якесь звялене, худощаве лице і дивило ся просто єму в очи. Довге і чорне, як вуголь, волосє, не причесане, розпущене, лізло з під темної, накиненої на голову намітки; і дивний блиск погляду, і мертвецька смаглявість лиця, що визначувалось різькими чертами, казали радше думати, що се була мара. Він вхопив нехотя рукою за пицаль і заговорив майже судорожно:

— Хто ти? Коли дух злий, щезни з очий;

коли живий чоловік, то не в пору жарт вигадав, — убою на місци.

В одвіт на се мара приложила палець до уст і, здавалось, благала мовчати. Він опустил руку і став приглядати ся їй пильнійше. По довгим волосю, шиї і на половину обнажених смаглявих грудех він пізнав жінчину. Та вона була не відси родом: ціле лице її було смагляве, схороване; широкі скули виступали сильно над запалими щоками; вузкі очи піднимались дуговатим розрізом в гору. Чим більше він вдивлювався в черти її, тим більше пізнавав щось знакове. Вкінци не витерпів і спитав:

— Скажи, хто ти? Мені здаєть ся, наче-б я знав тебе, чи бачив де-не-будь?

— Два роки тому назад, в Київі.

— Два роки тому, в Київі, — повторив Андрій, силкуючись пригадати все, що зберегло ся в его памяти з давного бурсацького життя. Він поглянув еще раз на неї бачно і нагло скрикнув на весь голос:

— Ти — татарка! служниця панночки, воєводої дочки...

— Тет! — відповіла татарка, склавши з умильним видом руки, тремтячи цілим тілом і обертаючи рівночасно голову назад, щоб бачити, чи не проснув ся хто-не-будь після такого сильного Андрієвого крику.

— Скажи, скажи, за чим, яким сьвітом ти тут! — говорив Андрій, майже задихаючись від шепоту, перериваного що хвилі внутрішнім зворушенем. — Де панночка? жива еще?

— Вона тут, в городі.

— В городі? — повторив він, знов мало не скрикнувши, і почув, що вся кров нагло ринула в серце. — Чого-ж вона в городі?

— А того, що сам старий пан в городі: він вже півтора року як сидить воєводою в Дубні.

— Що-ж, вона замужна? Та говори-ж, — яка ти дивна! — що вона тепер...

— Вона другий день нічого не їла.

— Як?

— В нікого з городян давно вже нема куска хліба, всі давно їдять одну землю.

Андрій остовпів.

— Панночка виділа тебе з городського валу між запорожцями. Вона сказала мені: „Іди, скажи лицареві: коли він тямить мене, щоб прийшов до мене; а не тямить, щоб дав тобі кусок хліба для старенької моєї матери, бо я не хочу дивитись, як при мені вмирати-ме мати. Нехай красше я вперед, а вона вже потім. Проси і обійми єго за коліна, за ноги: в него теж є стара мати, — щоб єї ради дав хліба!“

Много всяких чувств збудилось і спалахнуло в молодих грудех козака.

— Та як же тут? Як ти прийшла?

— Підземним ходом.

— Хиба-ж є підземний хід?

— Є.

— Де?

— Ти не зрадиш, лицарю?

— Клянусь хрестом сьвятим!

— Спустившись в яр і перебривши потік, там, де очерет.

— І веде в сам город?

— Прямо до городського монастиря.

— Ходім, ходім зараз!

— Але, Христа ради і Сьвятої Марії, кусок хліба!

— Добре, буде. Стій тут коло воза, або, красше кладись на нїм: тебе ніхто не побачить, всі сплять; я зараз вернусь.

І він пійшов до возів, де були запаси, приналежні до їх куреня. Серце єго било ся. Все минуле, все, що було приголомшене нинішними козацькими бенкетами, суворим воєнним житєм, — все підплило разом на верх, заливаючи рівночасно все теперішнє. Знов виринула перед ним, як з темної морської глибени, горда жєнщина, знов мелькнули в єго памяти чудові руки, очи, осьміхнені уста, густе, темнооріхове волосє,

що розсипалось по грудех, і всі ніжні, складно збудовані члени дівочого тіла. Ні, вони не пропадали, не щезали в грудех єго, вони лиш поховались, щоб на час зробити місце другим річам; та часто, часто непокоїли вони глибокий сон молодого козака, і часто, прокинувшись, лежав він без сну на постели, не вмючи вияснити собі причини.

Він ішов, а бите серця ставало сильнійше, сильнійше, на саму гадку, що побачить єї знов, і тремтіли молоді коліна. Прийшовши до возів, він зовсім позабув, за чим прийшов: підвів руку до чола і довго тер єго, силкуючись пригадати, що єму треба робити. Вкінци, здрігнувши, цілий став повен страху: єму тут прийшло на думку, що вона вмирає з голоду. Він кинув ся до воза і вхопив кілька великих хлібів собі під паху; та тут же подумав: а не буде-ж ся пожива, гідна для рослого, неперебірчивого запорожця, груба і непригожа для єї ніжного складу? Тут згадав він, що вчера кошовий докоряв кашоварям за те, що зварили на один раз всю гречану муку на куліш, підчас коли єї стало-б на добрих три рази. В повній певности, що знайде доволі кулішу в казанах, він видобув батьків походний казанчик і з ним пійшов до кашовара їхнього куреня, що спав при двох десятиведрових казанах,

під якими єще тліло в попелі. Заглянувши в них, здивував ся, уздрівши, що оба пусті. Треба було надлюдських сил, щоб все те з'їсти, тим більше, що в їх курени менше було людей, ніж в других. Він заглянув у казани других куренів — нігде нічого. Мимо волі приплила єму в голову пословиця: „запорожці, як діти: коли мало — з'їдять; коли много — нічого не лишуть.“ Що робити? Та був десь, видить ся, на возі батькового полку, мішок з білим хлібом, що єго знайшли, ограбивши монастирську пекарню. Він прямо приступив до батькового воза; але на возі єго вже не було: Остап забрав єго собі під голову і, простягшиє з боку на землі, захропів на ціле поле. Андрій хватив мішок одною рукою і сїпнув єго так, що голова Остапа впала на землю, а він сам зірвав ся з просоня, і сидячи з заплющеними очима, закричав, що було сили:

— Держіть, держіть дідьчого ляха! Та ловіть коня, коня ловіть!

— Мовчи, бо ублю! — крикнув з переляку Андрій, замахнувшиє на него мішком. Але Остап і без того вже мовчав, помирнів і так захропів, що під єго носом шелестіла трава, на якій спав.

Андрій боязко оглянув ся на всі сторони, щоб побачити, чи не збудив кого з козаків

сонний крик Остапа. Одна чубата голова таки піднеслась в сусіднім курени і, глипнувши очима, скоро опустилась знов на землю. Переждавши дві хвилі, він вкінці відійшов зі своєю добичю. Татарка лежала, ледви віддихаючи.

— Ставай, пійдемо! Всі сплять, не бійся! Підіймеш ти хоч один з сих хлібів, коли мені буде ненаручно забрати всі? — Се сказавши, він завдав собі мішки на плечі, стяг, проходячи коло одного воза, єще один мішок з просом, взяв навіть в руки ті хліби, що їх хотів було дати нести татарці, і, зігнувшись трохи під вагою, йшов відважно поміж рядами сплячих запорожців.

— Андрію! — сказав старий Бульба тогді, коли він саме минав его. Серце в Андрія завмерло; він задержав ся і цілий тремтячи, тихо озвав ся:

— А що?

— З тобою баба! Ей випарю тебе, вставши, на всі боки! Не доведуть тебе баби до добра! — Сказавши се, опер ся головою о локоть і став пильно приглядати ся закутаній в намітку татарці.

Андрій стояв ні живий, ні мертвий, не зважуючись глянути в очи батькови. І потім, коли підвів очи і поглянув на него,

уздрів, що старий Бульба вже спав, поклавши голову на долоню.

Він перехристив ся. Ляк відплив від серця єще скорше, ніж приплив. Коли-ж обернув ся, щоб поглянути на татарку, вона стояла перед ним, як темна статуя з ґраніта, ціла закутана в рядно, а відблиск далекої луни, спалахнувши, озарив лиш її очи, здеревілі, як у мерця. Він сїпнув її за рукав, і обоє пійшли разом, все озираючись поза себе, аж вкінци зайшли полем в долину, майже в яр, званий декуди балкою, де по дні лїниво пробирав ся потік, порослий осокою. В тій ярузі вони пропали зовсім з виду цілого поля зайнятого запорожським табором. По крайній мірі, Андрій, оглянувшись, побачив, що позаду єго крутою стїною, більше ніж в чоловіка заввишки, піднялась похилість; на верху холїталось кілька стебелин польних билин, а над ними випливав на небо місяць в виді одним кінцем до землі оберненого серпа з яркого червоного золота. Вітерець, схопившись зі степу, давав знати, що вже не много лишалось часу до рана. Та нігде не було чути далекого крику півнів: ні в городі, ні в зруйнованих околицях від давна не було, вже ані одного півня. По невеличкій ^{кляді} колоді перейшли вони через потік, за котрим під-

6*

носив ся противний беріг, що видав ся висшим ніж той по заду і стояв дійсною кручею. Здавалось, в сїм місци був кріпкий і сам собою певний пункт городської кріпости, по крайній мірі земний вал був тут низшій, а з поза него не видко було гарнізону. Та за те подальше підоймалась груба монастирська стїна. Спадистий беріг цілий поріс буряном, а по невеличкій смузі поміж ним а потоком ріс високий тростник, майже в хлопа заввишки. В горі над крутим берегом видніли останки плота, що вказували на колишню огорожу; перед ним — широколистий лопух; із-за него визирала лобода, дикий колючий бодак і сонішник, що висше всіх задирав свою голову. Тут татарка скинула черевики і пійшла босо, підоймивши обережно своє платє, тому що місце було грузке і наповнене водою. Продираючись через трощу, вони зупинились перед наваленим хворостом і ріщем. Відсунувши хворост, знайшли рід земного склепу — отвір, мало чим більший від отвору тої печі, в якій печуть хлїб. Татарка, схиливши голову, вїйшла перша; слїдом за нею Андрій, зігнувшись, як міг найнижше, щоб мож було вміститись з мішками, — і скоро знайшлись обоє в повній темряві.

VI.

Андрій ледви поступав наперед в темнім і вузкім земнім коридорі, йдучи за татаркою і двигаючи на собі мішки хліба.

— Скоро нам розвидніє, — сказала провідниця, — ми підходимо до місця, де я поставила сьвічник.

І справді, темні стіни землі почали потрохи вияснюватись. Вони зблизились до невеличкої площі, де, здавалось, була каплиця; ~~не крайній мірі,~~ до стіни був приставлений вузенький столик в виді жертвенника, а над ним видко було майже зовсім затертий, полинялий образ католицької Мадонни. Невеличка срібна лямпка, завішена перед ним, ледви озаряла єго. Татарка схилилась; піднесла з землі оставлений мідний сьвічник, на тонкій, високій ніжці, з попричплюваними довкола неї на ланцюшках щипцями, шпилькою для поправлення огню і гасильником. Взявши сьвічник, вона засьвітила єго від лямпки. Стало яснійше і вони, йдучи разом, то прояснюючись сильно огнем, то огортаючись темною, як вуголь, тінею, пригадували собою картини Герардо dalle notti. Сьвіже, здоровлєм і молодостю кипуче, прекрасне лице лицаря сильно відбивало при звяленім і блідім лиці єго то-

варишки. Прохід став трохи ширший, так що Андрієви мож було випростуватись. Він з цікавостю оглядав ті земні стіни, що пригадали єму київські печери. Як в київських печерах, так і тут видко було заглибленя в стінах, а тут і там стояли труни; місцями попадались, попросту, навіть людські кости, що з вохкості змякли і розсипались мукою. Видко, і тут теж були сьвяті люди і крили ся перед сьвітовими бурями, горем і спокусами. Вогкість місця була дуже сильна: під їх ногами іноді була прямо вода. Андрій мусів часто спинюватись, щоб дати віддихнути своїй товарищці, котрої втома росла безпереривно. Невеличкий кусень хліба, проковтнений нею, викликав лиш біль в жолудку, відвиклім від поживи, і вона оставала ся часто неповорушна по кілька хвиль на однім місци.

Вкінци перед ними показали ся маленькі залізні двері. „Ну, слава Богу, ми прийшли,“ сказала слабим голосом татарка, піднісши руку, щоби постукати, але не мала сил. Андрій замість неї ударив сильно в двері; пійшов гук, вказуючи, що за дверима був більший простор. Гук сей зміняв ся, зустрівши, як здавалось, високі зводи. В дві хвилі забрязчили ключі, і хтось, здавалось, ступав по сходах. Вкінци двері відчинились;

їх зустрів чернець, стоячи на вузеньких сходах з ключами і свічкою в руках. Андрій мимохіть задержав ся в виду католицького черця, так ненавистного для козаків, що поступали з ними більше неполюдськи, ніж з жидами. Чернець теж трохи подав ся в зад, уздрівши запорожського козака; але слово, невиразно сказане татаркою, успокоїло єго. Він посвітив їм, зачинив за ними двері, вивів їх по сходах на гору, і вони знайшлись під високими темними зводами монастирської церкви. При однім жертвеннику, заставленім високими свічниками і свічами, клячав сьвященик і тихо молив ся. Коло него з обох сторін клячали теж два молоді клирики в синих мантиях, з білими коронковими стихарями поверх них і з кадильницями в руках. Він молив Бога, щоб зіслав чудо, спас город, скріпив слабодухів, наділив їх терпеливостю, віддалив спокусника, що нашептував їм ропіт і малодушний, безсильний плач над земними нещастями. Кільканайцять женщин, похожих на привиди, клячало, опершись і зо всім поклавши обезсилені голови на поруче поставлених перед ними крісел, на темні деревляні лавки; кільканайцять мужчин, притулившись до колюмн і стїнок, на яких спочивали бічні зводи, теж клячало в гору.

Вікно з цвітистими шибамми, що було над жертвенником, озарилось рожевим румянцем ранка, і з него впали на поміст голубі, жовті і иньших барв кружки сьвітла, осьвічуючи нараз темну церкву. Цілий жертвенник в своїм далекім заглибленю станув нараз в сяєві; дим кадилиць стояв у воздуху ясною хмаркою в барвах дуги. Андрій не без дива глядів зі свого темного кута на чудо, викликане сьвітлом. В сій хвили величній рев орґана наповнив нагло церкву; він ставав густійший і густійший, розростав ся, перейшов у важкий рокіт грому а там неждано, перемінившись в небесну музику, поніс ся високо під зводом співними звуками, що нагадували дівочі тонкі голоси, а в кінци знов перемінив ся він в густий рев і грім, і затих. І довго єще рокотане грому носило ся, дрожачи, під зводом, і дивував ся Андрій, з отвертою на половину губою, величній музиці.

Аж ось почув він, що хтось сїпнув єго за полу жупана. „Пора!“ сказала татарка. Вони перейшли через церкву, ніким не замічені, і вийшли потім на перед церкви. Зоря вже давно румянцем сяла на небі: все заповідало схід сонця. Площа в виді правильного чотирокутника була зовсім пуста; серед неї стояли єще деревляні столики,

вказуючи, що тут, може бути, еще тиждень тому назад, продавано всякі харчі. Улиця, тогдішнім звичаєм не мощена, була попросту засохлою грудю гязи. Площу окружали довкола невеликі кам'яні і глиняні одноповерхні доми, з видними в стінах деревляними палями і стовпами з низу аж до гори, з поперечними перекладинами, як всюди бували доми тогдішні міщан, що можна бачити й нині еще в деяких місцях Литви і Польщі. Всі вони були покриті не в міру високими кришами, з множеством вікон і отворів. На одній стороні, майже під церквою, над другі піднімалась зовсім відмінна будова, імовірно, міський магістрат чи якесь урядове місце. Дім був двоповерхий і над ним в горі прибудований був у два луки бельведер, де стояв вартовий; великий циферблат годинника вставлений був у кришу. Площа здавалась мертвою; але Андрієви причулись якісь слабі стони. Роздивляючись, він замітив по другій стороні єї ґрупу зложеноу з двох чи трох людей, що майже неповоротно лежали на землі. Він впялив пильніше очи, щоб побачити, чи поснули вони, чи померли, і в сій хвили наступив на щось, що лежало під ногами. Се було мертве тіло жєнщини, очевидно, жидівки. Здавалось, вона була еще молода, хоч в опоганених, збідже-

них чертах її годі було се вчитати. На її голові була червона шовкова хустина; жемчуги в два ряди украшали її наушники, два-три довгі, всі в звитках, кучері вихоплювались з під них на висхлу шию з натягненими жилами. Біля неї лежало дитя, судорожно вхопивши рукою її суху грудь; скрутило її в своїх пальцях в мимовільній злості, не знайшовши в ній молока. Воно вже не плакало і не кричало, і лиш по животі его, що тихо піднімав ся і опускав ся, можна було догадуватись, що воно еще не вмерло, або, ~~на~~ ^в крайній мірі, що йно готовилось спустити дух на віки. Вони пустились в улиці, та несподівано задержав їх якийсь біснுவатий, що, уздрівши в Андрія дорогоцінний тягар, тигром кинув ся на него, вчепив ся его, кричучи: „хліба!“ Та сили его були менші ніж бішеність; Андрій відохнув его: він повалив ся на землю. Тронутий співчутем, Андрій швиргонув ему один хліб, на котрий той кинув ся скаженою собакою, погриз, покусав его і тут же, на улиці, в страшних судорогах віддав духа, з давна відвикши приймати поживу. Майже що крок поражали їх страшні жертви голоду. Здавалось, як коли-б, не могучи перетерпіти мук в хатах, многі умисне вибігли на улицю: чи не пошлеть ся їм з воздуха

що-не-будь на покріплене сил. Під ворітьми одного дому сиділа старуха, і трудно сказати, чи заснула вона, чи вмерла, чи, попросту, забула ся, вона бодай не чула вже і не бачила і, понуривши голову на груди, сиділа непорушно на однім і тім же місци. З криші другого дому звисало на верівці витягнене і худощаве тіло: бідолаха не міг перенести голодних мук і волів радше самоубійством приспішити скін свій.

В виду таких поражаяючих сьвідоцтв голоду Андрій не витримав, щоб не спитати в татарки.

— Не вже-ж вони зовсім не знайшли нічого на продовженє життя? Скоро чоловіка йметь ся крайна скрута, тогді, трудна рада, він повинен житись тим, чим помітував доси: він може кормитись тими сотворіннями, які зборонені законом, — все може пійти на зуб.

— Все переїли, — сказала татарка, — всю худобу: ні коня, ні собаки, ні мишки навіть не знайдеш в цілім городі. В нас в городі ніколи не бувало припасів: все привозили з сіл.

— Та як-же ви, вмираючи такою лютою смертю, все еще думаєте оборонити город?

— Та, може бути, воєвода і піддав ся-б, але вчера рано полковник в Буджаках пу-

стив у город яструба з листом, щоб не здавати города: що він іде на відсіч з полком, та дожидає лиш другого полковника, щоб іти обом разом. І тепер леда хвиля сподіють ся їх.... Та от ми вже дома.

Андрій з далека вже бачив дім не схожий на другі доми, і, як здавалось, будований яким-не-будь італійським будівничим; був він збудований з червоних тонких цегол в два поверхи. Вікна низшого поверха були обхоплені високими ґранітними карнізами: другий поверх цілий складав ся з невеличких луків, що творили галерію; між ними видко було решітки з гербами; на углах дому теж були герби. Внішні широкі сходи з помальованих на червоно цегол виходили на саму площу. В низу при сході з обох боків стояло по одному вартовому, що мальовничо і симетрично держались одною рукою стоявших коло них галевбард, а другою підпирали похилені свої голови і, здавалось, тим робом більше подавали на статуї, ніж на живі ества. Вони не спали і не дрімали, але, здавалось, були несвідомі всего; не звернули навіть уваги на те, хто йшов по сході.

На верху сходів вони застали богато прибраного, від ніг до голови уоруженого жовніря, з молитвословом в руках. Він під-

вів було на них притомлені очи, але татарка сказала єму одно слово, і він опустил їх знов на відкриті сторінки свого молитвослова.

Вони вступили в першу кімнату, доволі простору, що була гостинною, або по просту передпокоюм; вона була переповнена сидячими в різних позах по під стінами жовнірями, слугами, псарями, підчашими і иньшими двораками, без яких не міг обійти ся польський вельможа, так воєнний, як і дідич. Чути було чад погаслої сьвічки; дві другі еще горіли в двох спорих сьвічниках, величини чоловічого росту, що стояли посередині, дарма що в решітчатє вікно давно вже заглядав ранок. Андрій хотів було вже йти прямо в широкі дубові двері, украшені гербом і множеством різьб, але татарка потягла єго за рукав і вказала маленькі двері в бічній стіні. Сими дверми вийшли вони в коридор а потім в кімнату, яку він почав уважно оглядати. Сьвітло, проходячи крізь щілину віконниці, впало на щось: на малинову занавісу, на позолочений карніз, на мальовило стіни. Тут татарка казала Андрієви остатись і відчинила двері в другу кімнату з котрої блисло сьвітло огню. Він зачув шепіт і тихий голос, від якого все затремтіло в нїм. Бачив крізь відчинені

двері, як мелькнула бистро гарна женська стать з довгою буйною косою, що спадала на підняту в гору руку. Татарка вернулась і сказала, щоб він ввійшов. Він не тямив, як ввійшов, і як зачинились за ним двері. В кімнаті горіли дві сьвічки, лямпка мигала перед образом; під ним стояв високий столик, по католицькому звичаю зі ступнями для кляканя підчас молитви.

Та не того глядали єго очі. Він звернувся в другу сторону; побачив жєнщину, здавалось, застилу і закаменїлу в якимсь скорїм руху. Здавалось, неначе-б цїла стать єї хотїла кинутись до него і нагло здержалась. І він став теж здивований перед нею. Не такою сподївав ся побачити єї: се була не вона, не та, яку знав перше: нічого не було в нїй пошого на ту, та в двоє красшою і чудовїйшою була вона тепер, нїж перше; тогдї було в нїй щось невикїнчене, не довершене — тепер се був твір, котрому артист дав останнїй почерк пензля. Та була чарївна, пуста дївчина; ся була красавиця, жєнщина в цїлїм розвою своєї краси. Повне чувство виражалось в єї піднятих очах, не частки, не натяки на чувство, але чувство цїле. Єще слези не встигли в них висхнути і окружили їх блискучою вогкостю, що проникала душу; груди, шия і плечї мїстились в тих

прекрасних границях, які назначені в повні розвитій красі; волосє, що перше розсипалось легкими кучерями по лиці єї, тепер обернулось в густу розкішну косу, котрої часть була підгорнена, а часть спливала вздовж цілої руки і тонкими довгими, чудово філюючими волосами спадала на груди. Здавалось, всі а всі черти змінили ся в неї. Даром трібував він віднайти в них хоч одну з тих, що задержались в єго памяти, — ні одной. Хоч і як велика була єї блідість, та вона не успіла заслонити чудової краси єї, противно додала їй щось пориваюче, непохибно-побідоносне. І відчув Андрій в своїй души боговійну боязнь і став непорушно перед нею. Вона, здавалось, также була поражена видом козака, що став перед нею в цілій красі і силі молодечого віку, що, здавалось, вже самою неповоруженістю своїх членів зраджував необмежену свободу рухів; ясною певністю сьвітилось око єго, сьмілою дугою вигнулись шовкові брови, опалені щоки блищали всею яркістю непорочного жару і, як шовк, полискував молодий, чорний вус.

— Ні, я не в силі нічим віддячитись тобі, великодушний лицарю, — сказала вона, а срібний звук єї голосу цілий задрожав. — Один Бог може нагородити тебе; не мені,

слабій жінчині... — Вона опустила в низ свої очі: прекрасними сніжними полукружками спочили на них повіки, закінчені довгими, як стріли, віями; похилилось ціло чудове лице її, а тонкий румянець відтінив єго з низу. Нічого не знав сказати на се Андрій; він хотів було висказати все, що лиш було на души, — і не міг. Почув щось, що загородило єму уста; для слова не було звука: почув він, що не єму, вихованому в бурі і серед воєнного бурлацького життя, відповідати на такі мови, і став негодувати на свою козацьку вдачу.

Саме ввійшла в кімнату татарка. Вона вже успіла порізати на кусні принесений лицарем хліб, несла єго на золотім тарели і поставила перед своєю панною. Красавиця глянула на неї, на хліб і підвела очі на Андрія, — і много було в тих очах. Сей милий погляд, зраджуючи неміч і безсильність виразити її задушевні чувства був доступніший для Андрія, ніж вся вимова. В него на души в мить полекшало: здавалось, все розв'язалось в него. Задушевні бажання і чувства, що їх доси неначе здержував хто важкою уздою, тепер мов знайшлись на воли, і вже хотіли вилитись нестримними потоками слів, коли нараз

красавиця, звертаючись до татарки, неспо-
кійно спитала:

— А мати? Ти занесла їй?

— Вона спить.

— А батькови?

— Занесла; сказав, що прийде сам по-
дякувати лицареві.

Вона взяла хліб і піднесла єго до уст.
З невимовним вдоволенєм глядів Андрій, як
вона ламала єго своїми білими пальцями
і їла; і тут же згадав ошалілого з голоду,
що минув ся в єго очах, проковтнувши ку-
сень хліба. Він поблід і, хвативши єї за
руку, крикнув:

— Досить! не їж більше! Ти так довго
не їла, тобі хліб буде тепер отрутою.

І вона опустила зараз свою руку: по-
клала хліб на таріль і як покірне дитя
гляділа єму в очи. І коб виразило чие-не-
будь слово... та не в силі виразити ні долото,
ні пензель, ні високомогуче слово того, що
бачить ся часом в очах дівчати, ні того
милого чувства, яке будить ся в того, хто
в такі очи дивить ся.

— Царице! — скрикнув Андрій, повний
і сердечних і душевних і всяких чувств: —
чого тобі треба, чого ти хочеш? Прикажи
мені! Завдай мені службу, хочби яку не-
можливу, яка лиш є на сьвітї, — я полину

сповняти її! Скажи мені зробити се, чого не в силі зробити ні один чоловік, я зроблю, я погублю себе. Погублю, погублю! і погубити себе для тебе, кленусь хрестом съв'ятим, мені так любо... але не в силі сказати се! В мене три хутори, половина батькових табунів — мої, все, що принесла батькови мати моя, що навіть криє перед ним вона, — все моє. В козаків ні в кого тепер не має такого оруж'я, як в мене: за одну рукоять моєї шаблі дають мені найліпший табун і три тисячі овець. І від всего того відкажусь, все полишу, кину, спалю, втоплю, скоро лиш ти вимовиш одно слово, або хоч лиш зведеш свої тонкі чорні брови! Та знаю, що, може бути, верзу нісенітницю, що се все не до річи, що не мені, бурсакови і запорожцеві, говорити так, як звичайно говорити там, де бувають королі, князі і все, що є найкрасшого серед вельможного лицарства. Бачу, що ти иньша твар в Бога, ніж всі ми, і далеко до тебе всім другим боярським жєнам і дочкам-дівчатам. Ми не гідні бути твоїми рабами; лиш небесні ангели можуть служити тобі.

З більшим і більшим здивованєм, вся в слух перемінившись, не гублячи ні одного слова, слухала дівчина щирої сердечної мови, в якій як в зеркалі, бачилось молоду, повну

сил душу. І кожде просте слово тої мови, висказане голосом, добути́м прямо з дна серця, сповите було в силу. І подалось впері́д ціле прекрасне лице єї, і відкинула вона далеко назад уперте волося, відкрила уста і довго гляділа з відкритими устами. Потім хотіла щось сказати і нараз запинилась; згадала, що иньше зване лицаря; що батько, брати й ціла вітчизна єго стоять за ним суворими местниками; що страшні вороги міста запо-рожці; що на люту смерть засуджені всі вони з своїм городом, — і очи єї вмить під-плили слезами; живо вона вхопила хустинку, шовком вишивану, закрила собі нею лице і хустинка в одній хвили ціла стала вогка; і довго сиділа, кинувши в зад свою чудову голову, стиснувши сніжно-білими зубами свою прекрасну нижню губу, як колиб неждано почула вкушене якоїсь змії, — і не здіймаючи з лиця хустинки, щоб він не бачив єї горя-суму.

— Скажи мені одно слово! сказав Анд-рій і взяв єї за атласову руку. Яркий огонь прошиб єго жили після того дотику. І стискав він руку, що без чувства лежала в єго руці.

Та вона мовчала і не відоймала хустинки від свого лиця і оставалась неповорушна.

— Чого-ж ти так горюєш? Скажи мені, чого ти так горюєш?

Кинула геть вона від себе хустинку, відгорнула спадаюче на очі довге волосе своєї коси і вся вилилась в жалістних словах, висказуючи їх тихим-тихим голосом, так як вітер, стрепенувшись прекрасним вечером, пробіжить нагло по гущавині надводної трощі: зашелестять, озвуться і понесуться нараз жалібно-тонкі звуки і ловить їх з непонятною тугою подорожний, спинившись, не замічаючи погасаючого вечера, ні веселих пісень народа, що тягнеться з польних робіт і жнив, ні далекого туркоту воза, що кудись там їде.

— Чи-ж не гідна я вічного пожалованя? Не нещастна-ж мати, що привела мене на сьвіт? Не гірка-ж доля припала мені? Не лютий же ти кат мій — моя жорстока судьбо! Всіх ти привела до ніг моїх: найліпших дворян з цілої шляхти, найбогатших панів графів і чужоземних баронів, і все, що лиш є цвiтом нашого лицарства. Всім їм вільно було любити мене, і за велике щасте всякий в них мав би любов мою. Треба було мені лиш махнути рукою, і хто-не-будь з них, найкрасший, найгарнійший з лиця і походження став би моїм подругом. І ні до одного з них не причарувала ти мого серця,

жорстока судьбо моя; а причарувала моє серце, мимо найлучших витязів землі нашої, до чужого, до ворога нашого. За що-ж Ти, Пречиста Мати Божа, за які гріхи, за які тяжкі проступки так невмолимо і безпощадно гониш мене? В розкоши і в повнім достатку всего плили дні мої; найліпші дорогі полумиски і солодкі вина були моєю поживою. І на що-ж се все було? на що воно все здалось? На те, щоб вкінци вмерти лютою смертю, якою не вмирає останний жебрак в королівстві? І не досить того, що судилась мені така страшна доля; мало того, що перед сконом своїм дивитись мені, як стануть вмирати в невиносимих муках батько й мати, для котрих спасеня я дваццять раз готова була-б віддати жите своє; за мало того всего; треба, щоб перед кінчиною своєю мені довелось почути слова і побачити любов, якої не видала я. Треба, щоб він словами своїми роздер на части моє серце; щоб моя гірка доля була єще гірша; щоб єще більше жаль було мені молодого мого життя; щоб єще страшнійша видалась мені моя смерть; щоб єще більше, вмираючи, нарікала я на тебе, жорстока судьбо моя, і на тебе, — прости мій гріх — Свѣтая Мати Божа!

І коли втихла вона, безнадійне, безнадійне чувство виразилось на лиці єї; болю-

чою тугою заговорила кожда черта єго, і все, від скорбно похиленого чола і понурених очий — до сліз, що застили і засхли на тихо паленіючих щоках єї, все здавалось, говорило: Не має щастя на сїм лиці!

— Не чувано в сьвітї, не можна, не бути тому, — говорив Андрій — щоб найкрасша і найліпша з женщин зазнала такої гіркої долї, скоро вона роджена на те, щоб перед нею, як перед святою, поклонило ся все найліпше в сьвітї. Ні, ти не вмреш! не тобі вмирати; кленусь моїм уродженєм і всїм, що менї таке миле на сьвітї, — ти не вмреш! Скоро-ж прийде вже на те, і нічим — ні силою, ні молитвою, ні мужеством не можна буде відвернути гіркої долї, то ми умремо разом, і перше я умру, умру перед тобою, у твоїх прекрасних колїн, і хиба вже мертвого розлучать мене з тобою.

— Не обманюй, лицарю, ні себе, ні мене, — говорила вона, похитуючи тихо чудовою головою своєю. Знаю я, і на велике моє горе, знаю надто добре, що тобі годї любити мене; і знаю, який обовязок твій та завіт: тебе звуть батько, товариші, вітчина, а ми — вороги тобі.

— А що менї батько, товариші, вітчина, — сказав Андрій, стрясши бистро головою і випрямивши цїлий, прямий, як надводна

осока, стан свій. — А скоро так, то от що: не має в мене нікого! Нікого, нікого! — повторив тим же голосом при тім самім руху руки, з яким завзятий, неподатливий козак виражає готовість на діло нечуване і непосильне для другого. — Хто сказав, що моя вітчизна Україна? Хто зробив мені її вітчизною? Вітчизна є те, чого багне душа наша, що для неї милійше всего. Вітчизною моєю — ти! От моя вітчизна! І заховаю я вітчизну сю в серці моїм, зберігати-му її, поки стане мого віку, і побачу: нехай хто-небудь з козаків вирве її відтам! І все, що ні було-б, продам, віддам, погублю за таку вітчизну!

На мить остовпівши, як прекрасна статуя, гляділа вона єму в очі, і нараз заплакала, і з дивним женським поривом, на який буває скоро лиш одна безмежно великодушна жєнщина, сотворена для прекрасного пориву серця, кинулась єму на шию, обхопивши єго сніжними, чудовими руками, і заридала. Як раз понеслись улицею неясні крики в супроводі звуків труб і літаврів; та він не чув їх: він чув лиш, як чудові уста обдавали єго розкішним теплом свого подиху, як слези текли струями єму на лице і, опавше з голови, пахуче волосє

її опутовало єго своїм темним і полискуючим шовком.

На те вбігла до них з радістним криком татарка.

— Спасені, спасені! — кричала вона, не тямлячи себе. — Наші війшли в город, привезли хліба, пшона, муки і звязаних запорожців!

Але не чув ніхто з них, що за „наші“ війшли в город, що привезли з собою, і яких звязали запорожців. Повний не на землі зазнаваних чувств, Андрій поцілував миловонні уста, що припали до щоки єго, і не німі остались миловонні уста. Вони озвались так само, і в сїм обопільно злитім поцілюю знайшлося те, що лиш раз один в життю даєть ся відчути чоловікови.

І пропав козак! Пропав для всего козацького війська! Не бачити єму вже Запорожя, ні батьківських хуторів своїх, ні церкви Божої. Україні не бачити теж найхоробрійшого з своїх синів, що взялись обороняти єї. Вирве старий Тарас сивий жмут волося з чуприни своєї і проклене і день і годину, в яку на ганьбу собі став батьком такому синові.

VII.

Шум і рух в запорожському таборі. Зразу ніхто не міг добре зміркувати, як се стало ся, що війська пройшли в город. Потім вже показалось, що цілий Переяславський курінь, що розложив ся перед бічними городськими воротами, був мертвецьки п'яний; значить, не дивниця, що половину перебито, а другу повязано скорше, ніж всі могли дізнатись в чім діло. Заки сусідні курені, розбуджені шумом, встигли захопити за оружє, військо вже було під ворітьми, а останні ряди відстрілювались від безладної погоні сонних і єще на половину п'яних запорожців.

Кошовий дав приказ всім зібрати ся, і коли всі стали кругом, і познимавши шапки, втихомирились, сказав:

— Так от що, панове братя, стало ся сеї ночі; от до чого довів хміль! От якої наруги завдав нам неприятель! У вас, видко, вже така поведінка: коли дозволиш здвоїти порцію, то ви готові так насербатись, що ворог Христового війська не лиш стягне з вас шаравари, але в само лице вам начхає, а ви того не почувете.

Козаки всі стояли, понуривши голови, сьвідомі провини; один лиш незамайківський куренний отаман Кукубенко озвав ся:

— Чекай, батьку! — сказав. — Хоч воно й не по закону, щоб противитись, коли говорить кошовий перед цілим військом, але діло не так було, значить, сказати щось треба. Ти не зовсім справедливо зробив докір цілому християнському війську. Козаки були-б винуваті і гідні смерти, коли-б напились в поході, на війні, за трудною, важкою роботою, та ми сиділи без діла, маялись дурно перед городом. Ні посту, ні другого християнського уміркованя не було: як же се можливе, щоб дармуючи чоловік не напив ся? Гріха тут нема. А ми от лучше покажім їм, що таке нападати на неповинних людей. Перше били добре, а вже тепер вибемо так, що з пятами не втічуть домів.

Річ куренного отамана сподобалась козакам. Вони підвели вже зовсім було понурені голови і многі, потакуючи, кивнули головою, кажучи:

— Добре сказав Кукубенко!

А Тарас Бульба, стоявши не далеко від кошового, сказав:

— А що, кошовий, видко, Кукубенко правду сказав? Що ви на се?

— А що я? Скажу: блажен і отець, що в него такий син родив ся: еще не велика мудрість сказати докірливе слово, але більша мудрість сказати таке слово, що, без наруги

над бідою чоловіка, ободрило-б єго так, як остроги додають духа коневі, покріпленому водою. Я сам хотів вам сказати потім слово потіхи, та Кукубенко ранше здогадав ся.

— Добре сказав і кошовий! — озвалось в рядах запорожців. — Добре слово! — повторили другі. І найсивійші, що стояли як сиві голуби, і ті кивнули головами, і моргнувши сивими вусами, тихо сказали: — Добре сказане слово!

— Слухайте-ж, панове! — говорив дальше кошовий. — Брати кріпость, порпати ся і підкопувати ся, як роблять чужоземні німецькі майстри — нехай їй біс! — і неприличне і не козацьке діло. А міркуючи по тім, що є, — неприятель в город ввійшов з невеликим запасом; возів щось було з ним не много. Народ в городі голоден, значить, все з'їсть на дух, тай коням теж сїна... вже не знаю, хиба з неба подасть їм на вилах який-не-будь їх сьвятий... тільки се єще Бог знає; а ксьондзи їх богаті на одні слова. Сяк чи так, а вже вони вийдуть з города. Так ділити ся на три купи і ставати на три дороги перед трома брамами. Перед головною пять куренїв, перед другими по три курені. Дядьківський і Корсунський курінь на засідку! Полковник Тарас з полком на засідку!.. Татарівський і Тимошів-

ський курінь про запас правобіч табору! Щербинівський і Стебликівський верхній — з лівого боку! А виходить з ряду, молодці, хто більш зубатий на слово, задирати не-приятеля! В Ляха пустогорова вдача: лайки не стерпить; і може бути, сьогодні-ж всі вони вийдуть за ворота. Куренні отамани! переглянути кожний курінь свій: в кого не повно, доповнити курінь останками Переяславського. Переглянути все на ново! Дати на прохміль всім по чарці і по хлібу на козака! Тільки, певно, всякий еще вчерашнім ситий, бо, нігде правди діти, попоїли всі, що дивуюсь, як в ночі ніхто не тріс. Та от еще один наказ: скоро хто-не-будь, шинкар-жид, продасть козакови хоч один кухоль сивухи, то я прибію єму на саме чоло свиняче вухо, собаці, і повішу до гори ногами! До діла-ж, братці, до діла!

Так розпоряжав ся кошовий, і всі поклонились єму в пояс, та, не закладаючи шапок, розбрелись до своїх возів і таборів, а коли вже зовсім далеко відійшли, тогді що йно брали шапки на голови. Всі почали ладитись: трібували шабель і палахів, насилали порошу з мішків у порошниці, ви-кочували і уставляли вози і вибирали коний.

Йдучи до свого полку, Тарас думав і не міг додуматись, куди-б задів ся Андрій:

„чи полонили єго разом з другими і звязали сонного? але-ж ні, не з таких Андрій, щоб віддав ся живцем у полон.“ Між убитими козаками теж не було єго видко. Задумав ся міцно Тарас і йшов перед полком, не чуючи, що єго давно звав хтось по імени.

— Кому треба мене? — сказав він вкінци, прочунявши. Перед ним стояв жид Янкель.

— Пане полковник, пане полковник! — говорив жид поспішним, уриваним голосом, наче-б мав виявити діло не зовсім пусте. — Я був у городі, пане полковник!

— Тарас глянув на жида і здивувався, що той вже встиг побути в городі.

— Який же враг тебе заніс туди?

— Я зараз розповім, — сказав Янкель. — Тільки вчув я на зори шум і козаки стали стріляти, я захопив кафтан і не вдягаючи єго, побіг туди бігцем; по дорозі вже вбрав єго на рукави, тому що хотів чим скорше довідатись, чого шум, чого козаки на самій зори стали стріляти. Я взяв і прибіг до самих городських воріт саме тогді, коли останне військо входило в город. Гляджу — поперед відділу пан хорунжий Галяндович. Він чоловік мені знакомий: вже три роки винен мені сто червоних. Я за

ним, ніби за тим, щоб відобрати в него довг, і ввійшов разом з ними в город.

— Як же, ти ввійшов в город, та еще й довг хотів відобрати? — сказав Бульба. — І не велів він тебе на місци повісити, як собаку?

— А, ей Богу, хотів повісити, -- відповів жид. — Вже було єго слуги зовсім схопили мене і закинули петлю на шию; але я став молити пана, сказав, що почекаю на довг, як довго пан схоче, і прирік еще позичити, аби лиш поміг мені стягнути довги з других лицарів; бо в пана хорунжого — я все скажу пану — нема й одного червінця в кишени. Хоч в него є й хутори, і садиби, і чотири замки, і степової землі до самого Шклова, а гроший в него так, як в козака, Бог дасть. І тепер, коли-б не зоружили єго брацлавські жиди, ні в чім було-б єму і на війну виїхати. Він і на соймі через те не був...

— Що-ж ти робив у городі? Видів наших?

— А як же! Наших там тьма: Іцко, Рахміль, Шльома, Хаїм, жид-арендар...

— Нехай вони пропадуть, собаки! — скрикнув розсердившись, Тарас. — Що ти мені тичеш своє жидівське племя? Я тебе питаю за наших запорожців.

— Наших запорожців не видав, а бачив одного Андрія.

— Андрія бачив? — скрикнув Бульба.
— Що-ж ти, де бачив єго? в льоху? в ямі? Збезчещений? звязаний?

— Хто-ж посьмів би звязати пана Андрія? Тепер він такий великий лицар... Далібуг, я не пізнав! І нараменники в золоті, і нарукавки в золоті, і зеркало в золоті, і шапка в золоті, і все в золоті, Так як сонце гляне весною, коли всяка пташина пищить і сьпіває, і травка пахне, так і він цілий сяє в золоті. І коня єму дав воєвода найлучшого під верх; двіста червінців варт один кінь.

Бульба остовпів.

— Чого-ж він надяг чужу одежу?

— Тому що лучша, тому й надяг. І сам їздить, і другі їздять; і він вчить, і єго вчать; як найбогатший польський пан!

— Хто-ж єго зневолив?

— Я-ж не кажу, щоб єго хто зневолив. Хиба пан не знають, що він по своїй воли перейшов до них?

— Хто перейшов?

— А пан Андрій.

— Куди перейшов?

— Перейшов на їх сторону; він вже тепер зовсім їхній.

— Брешеш, свиняче вухо!

— Як же можна, щоб я брехав? Дурак я хіба, щоб брехав? Хіба я не знаю, що жида повісять, як собаку, коли він збреше перед паном?

— Так се виходить, він по твоєму, продав вітчину і віру?

— Я-ж не кажу сего, щоб він продав що: я сказав лиш, що він перейшов до них.

— Брешеш, чортів жиде! Такого діла не було на християнській землі! Ти путаєш, собако!

— Нехай трава поросте на порозі мого дому, скоро я путаю! Нехай всякий наплює на гріб вітця, матери, свекра, і вітця мого вітця, і вітця моєї матери, скоро я путаю. Коли пан хотять, я навіть скажу, чому він перейшов до них.

— Чому?

— У воєводи є дочка-красавиця. Сьвятий Боже, яка красавиця! — Тут жид постарав ся, яко мога виразити в лиці своїм красу, розкинувши руки, приплющивши око і скрививши на бік уста, наче-б покушав чого-не-будь.

— Ну, так що-ж з того?

— Він для неї і зробив усе, і перейшов. Коли чоловік залюбить ся, то він так

само, як подошва, котру, намочивши в воді, бери і гни — вона і погнеть ся.

Сильно призадумав ся Бульба. Згадав він, що велика власть слабої жєнщини, що многих сильних погубляла вона, що схильчива на сю сторону вдача Андрія; і стояв він довго, як вкопаний, на однім і тїм самім місци.

— Слухайте, пане, я все розповім пану, — говорив жид. — Тїльки вчув я шум і побачив, що проходять в городьські брами, я вхопив на всякий случай з собою низку жемчугів, тому, що в городі є красавиці і шляхтянки; а скоро є красавиці і шляхтянки, сказав я собі, то вони, хоч і їсти нічого, а жемчуг все таки куплять. І скоро лиш хорунжого слуги пустили мене, я побіг у воєводин двір продавати жемчуги. Розпитав усе в служниці татарки: „Буде весїле зараз, скоро лиш проженуть запорожців. Пан Андрій обіцяв ся прогнати запорожців.“

— І ти не вбив там-же на місци єго, дїдьчого сина!? — Скрикнув Бульба.

— За що-ж вбити? Він перейшов по добрій воли. Чим чоловік винуватий? Там єму лїпше, туди і перейшов.

— І ти бачив єго в живі очи?

— Єй Богу, в живі очи! Такий славний

вояка! Над всіх визначний. Дай єму, Боже, здоровля, мене зараз пізнав; і коли я підійшов до него, зараз сказав...

— Що-ж він сказав?

— Він сказав — наперед кивнув пальцем, а там вже сказав: „Янкель!“ А я: „пане Андрію!“ говорю. „Янкель! скажи вітцеві, скажи братові, скажи козакам, скажи запорожцям, скажи всім, що отець тепер мені не отець, брат не брат, товариш не товариш, і що я з ними буду бити ся, зі всіми, зі всіми буду бити ся!

— Брешеш, чортів Юдо! — закричав, сам не свій Тарас. — Брешеш, собако! Ти і Христа розп'яв, проклятий Богом чоловіче! Я тебе убю, сотоно! Втікай відселя, а то — тут же тобі і смерть!

Сказавши се, Тарас вихопив свою шаблю. Зляканий жид чкурнув тут же обома, як лиш могли винести єго тонкі, худі литки. Довго єще біг він, не озираючись, через козацький табор, а потім далеко по цілім чистім полі, хоч Тарас зовсім не гнав ся за ним, розваживши, що нерозумно зганяти свою злість на першім лїпшій підручній.

Тепер нагадав він, що бачив минулої ночі Андрія, як проходив по таборі з якоюсь женщиною, і поник сивою головою; а все єще не хотів вірити, щоб могло скласти ся

таке соромне діло і щоб рідний син его спродав віру і душу.

Вкінці повів він свій полк на засідку і скрив ся з ним за лісом, що один був еще не спалений козаками. А запорожці, і піхотинці, і кінні, виступали на три шляхи під три брами. Один за другим валили курені: Уманський, Поповичівський, Канівський, Стебликівський, Незамайківський, Гургузів, Титарівський, Тимошівський. Одного лиш Переяславського не було. Кріпко ковтнули козаки его, і проковтнули свою долю. Хто проснув ся звязаний в ворожих руках, а хто, зовсім не проснувшись, сонний, перейшов у сиру землю, і сам отаман Хліб, без шараварів і верхньої одежі, опинив ся в ляцькім таборі.

В городі замітили рух серед козаків. Всі висипали на вал, і явилась перед козаками жива картина: польські витязі, один красший другого, стояли ва валу. Мідні шапки сяли, як сонця, опірені, як лебідь, білим пірем. На других були легкі шапочки, рожеві і голубі, з перегнутими на бакир верхами; контуші з вільотами, шиті золотом і просто виложені шнурками; у тих шаблі і оружя в дорогих оправах, за які дорого переплачували пани, — і много було всякої иньшої одежі. З переду стояв спісиво,

8*

в червоній шапці, убраній золотом, буджаківський полковник. Поважний був полковник, висший і заживнійший всіх, дорогий контуш ледви обіймав його. По другій стороні, майже під бічними ворітьми, стояв другий полковник, невеличкий чоловік, цілий худощавий; але малі, бистрі очі гляділи живо з під густо порослих бров, і повертав ся він скоро на всі сторони, показуючи моторно тонкою сухою рукою своєю, роздаючи прикази; видко було, що помимо свого малого тіла, він добре знав ся на воєнній штуці. Недалеко від него стояв хорунжий, довгий-довгий, з густими вусами, і, здавалось, не було в него недостатку крови в лиці; любив пан кріпкі меди і добру гостину. І много було видко за ними всякої шляхти, узброєної, хто за свої червінці, хто за гроші з королівської каси, хто за жидівські гроші, заставивши все, що лиш знайшлось в прадідних замках. Не мало було і всяких сенаторських нахлібників, що їх брали з собою сенатори на обіди для почести, а котрі крали зі стола і буфетів срібні кубки і, після нинішнього приняття, зараз на другий день сідали на козли поводити кіньми в якогоне-будь пана. Всяких було там. Часом і випити не було за що, а над всі прибрались.

Козацькі ряди стояли тихо перед

мурами. Не було на них ні на кім золота: хиба лиш сям і там полискувалось воно на рукоятях шабель і оправах рушниць. Не любили козаки багато убирати ся до битв; прості були на них кольчуги і свитки, і далеко чорніли і червоніли чорні червоноверхі їх баранячі шапки.

Два козаки виїхали на перед із запорожських рядів: один єще зовсім молодий, другий постарший; оба сильні на слова, на діло теж несогірні козаки: Охрим Наш і Микита Голокошитенко. Слідом за ними виїхав і Демид Попович, коренастий козак, що вже з давна маяв ся на Січи, був під Адриянополем і много натерпів ся на свому віку: горів у огни і прибіг на Січ з осмаленою, почорнілою головою і вигорілими вусами; та в добрі зажив знов Попович, пустив за вухо селедець, викохав вуси густі і чорні, як смола. І кріпкий був на їдке слово Попович.

— А, красні жупани на всім війську, та хотів би я знати, чи красна й сила у війська?

— От я вас! — кричав з гори грубий полковник, всіх перевязу! Віддавайте, хами, рушниці і коний. Бачили, як перевязав я ваших? Виведіть їм на вал запорожців!

І вивели на вал скручених верівками запорожців. Попереду був куренний отаман

Хліб, без шараварів і верхньої одежі, — так як захопили його підхмеленого. Понурился до землі голову отаман, соромлячись наготи своєї перед своїми-ж козаками і того, що попав ся в полон, як собака, сонний. І за одну ніч посивіла буйна его голова.

— Не жури ся, Хліб! Визволимо! — кричали ему з долу козаки.

— Не жури ся, друже! — озвав ся куренний отаман Бородатий. — В тім не твоя вина, що захопили тебе голого: біда може стати ся з всяким чоловіком; але сором їм, що виставили тебе на ганьбу, не прикривши прилично твоєї наготи.

— Ви, видко, на сонних людей хоробре військо? — говорив, позираючи на вал, Голокопитенко.

— От, пождіть, обріжем ми вам чуби! — кричали з гори.

— А рад би я подивитись, як вони нам обріжуть чуби! — говорив Попович, скрутившись перед ними на кони, і потім, поглянувши на своїх, сказав: — А що-ж! Може ляхи й правду говорять: коли виведе їх ось той пузатий, для них всіх буде добра защита.

— Чому-ж, ти думаєш, буде для них добра защита? — спитали козаки, знаючи,

що Попович певно вже готов що-не-будь пустити.

— А тому, що за ним скриєть ся все військо і вже, чорта зіси, коли з за єго черева дістанеш кого-не-будь копєм!

Всі козаки зареготались; і довго многі з них єще похитували головами, говорячи: „Ну, вже Попович! Вже коли той добере слова, так тільки ну!..“ Та вже й не сказали козаки, що таке „ну!“

— Уступайтесь, уступайтесь скоро від мурів! — закричав кошовий. — Бо ляхи, здаєть ся, не стерпіли їдкоого слова, і полковник махнув рукою.

Ледви тільки відступились козаки, а з валу грянули картачами. На валу заметушились, показав ся сам сивий воєвода на кони. Ворота відчинились і виступило військо. Наперід виїхали рівним рядом на конях шиті гусари, за ними панцирні, потім всі в мідних шоломах, потім їхали осібняком найчільнійші шляхтичі, кождий одягнений по свому. Не хотїла горда шляхта йти рядами в суміш з иньшими, і в кого не було команди, той їхав сам зі своєю прислугою. Потім знов ряди, а за ними виїхав хорунжий; за ним знов ряди, і виїхав грубий полковник; а вже позаду всего війська виїхав останний низенький полковник.

— Не давати їм! Не давати їм готуватись в ряди! — кричав кошовий. — Разом наступайте на них всі курені! Оставляйте всі інші брами! Титарівський курінь, напасти з боку! Дядьківський курінь, з другого! Наступайте на зад, Кукубенко і Паливода. Мішайте і розбивайте їх!

І вдарили зі всіх сторін козаки, збили і змішали ляхів, і самі змішались. Не дали навіть і вистрілити; пішло діло на мечі та на копя. Всі стовпились в купу, і кождому була нагода показати себе.

Демид Попович трох заколов простих, а двох визначних шляхтичів звалив з коний, кажучи: „От добрі коні! Таких коний я давно хотів добути.“ І вигнав коний далеко в поле, звучи козаків займати їх. Потім знов пробив ся в купу, знов напав на звалених з коний шляхтичів: одного вбив, а другому закинув аркан на шию, привязав до сідла і поволік єго по цілім поли, здіймивши з него шаблю з дорогою рукоятю і відв'язавши від пояса цілий гаманець червінців.

Кобіта, добрий козак і молодий єще, зчепив ся теж з одним з найхоробріших в польськїм війську, і довго бились вони. Пійшли вже на руки. Поконав було вже козак, і зломивши, пхнув острим турецьким

ножем в груди; та не зберіг ся сам: тут же в висок вдарила его горяча куля. Звалив его найзнатнійший з панів, найвродливіший з давного, княжого роду лицар. Як хистка тополя, носив ся він на буланім кони своїм. І много вже показав боярської геройської вдачі: двох запорожців розрубав на двоє; Федора Коржа, доброго козака перевернув разом з конем, стрілив у коня, і козака із за коня дістав копцем; многим відшиб голови і руки і повалив козака Кобіту, вігнавши єму кулю в висок.

— От з ким би я хотів попробуватись!
— закричав незамайківський куренний отаман Кукубенко. Нагнавши коня, злетів прямо на него з заду і сильно гукнув так що здрігнулись всі поблизькі від надлюдського крику. Хотів було навернути нагло свого коня лях і стати против него; але не послухав кінь: переляканий страшним криком кинув ся в бік і займив его кулею з рушниці Кукубенко. Війшла в спину за лопатки горяча куля, і повалив ся він з коня. Але і тут не піддав ся лях, все еще силував ся завдати ворогови удар, та охляла рука опавши разом з шаблею. А Кукубенко, взявши в обі руки свій важкий меч, вігнав его єму в самі бліді вже уста: вибив два білі зуби меч, розсік на двоє язик, розбив

горловий позвонок і ввійшов далеко в землю. Так і прибив він єго там на віки до сирії землі. Ключем бризнула в гору червона, як надрічна калина, благородна шляхотська кров і закрасила цілий, золотом шитий, жовтий жупан єго. А Кукубенко вже полишив єго і продер ся з своїми незамаївцями в другу товпу.

— Ех, оставив голодранцям такі дорогі шати! — сказав уманський куренний Бородатий, від'їхавши від своїх туди, де лежав убитий Кукубенком шляхтич. — Я сімох шляхтичів убив своєю рукою, а таких шат єще не бачив ні на ким.

І полакомив ся на зиск Бородатий: нахилив ся, щоб здіймити з него дорогу зброю, виймив вже турецький ніж в оправі з каменів-самоцьвітів, відв'язав від пояса гаманець з червінцями, здіймив з грудий торбинку з тонким білєм, дорогим сріблом і дівочим кучериком, збереженим старанно на памятку. І не вчув Бородатий, як налетів на него з заду червононосий хорунжий, що вже раз був повалений ним з сідла і взяв доброго прочуханця на памятку. Розмахнув ся він з всеї сили і вдарив єго шаблею по нагнутій шії. Не на добро звабив зиск козака: відскочила могуча голова, і впав безголовий труп, далеко навкруги зрошаючи землю.

Полинула в вишини завзята козацька душа хмарячись і негодуючи, а рівночасно й дивуючись, що так рано вилетіла з такого кріпкого тіла. Не впів хорунжий вхопити за чуб отаманської голови, щоб привязати її до сідла, а вже був тут суворий местник.

Як яструб, плаваючи в небі, зробивши много кругів дужими крилами, нараз стане розчепірений на однім місци і мчить відтам стрілою на присівшого біля самої дороги самця-перепела, так Тарасів Остап налетів нагло на хорунжого і, від разу закинув ему на шию верівку. Побагріло еще дужше червоне лице хорунжого коли затягла ему горло жорстока петля: вхопив він було за пістолет, але судорожно зведена рука не могла зложитись до ціли і куля даром полетіла в поле. Остап тут же, від єго-ж сідла, відв'язав шовковий мотуз, що єго возив з собою хорунжий на бранців, і єго-ж мотузом зв'язав ему руки і ноги, причепив кінець мотуза до сідла і поволік єго полем, скликаючи грімко всіх козаків уманського куреня, щоб ішли віддати послідну честь отаманови.

Коли зачули Уманці, що їх куренного отамана Бородатого не має вже в живих, лишили поле битви і прибігли поховати єго тіло; і тут же стали радитись, кого вибрати

куренним. Вкінці сказали: „Та по що радитись? Лучшого не можна зробити куренним, як Остапа Бульбенка: він, правда молодший всіх нас, але розум в него як в старого чоловіка.“

Остап, здіймивши шапку, подякував козакам-товаришам за честь, і не вимагався навіть ні молодим віком, ні молодечим розумом, знаючи, що воєнний час і не на те тепер, а зараз же повів їх просто на товпу, і вже всім їм показав, що не дурно вибрали его отаманом. Зміркували ляхи, що діло ставало надто горяче, відступились і перебігли поле, щоб зібратись на другім кінці его. А низенький полковник махнув на уставлені осторонь під самими ворітьми чотири сьвіжі сотні і грянули відтам картачами на козацькі товпи; але мало кого засягнули: кулі вдарили по козачих биках, що дико зглядались на битву. Заревіли злякані бики, завернули на козацькі табори, переломили вози і многих потоптали. Але Тарас в сю хвилю, вийшовши з засідки з своїм полком, з криком кинув ся навперейми. Завернулось назад ціле бішене стадо, наполохане криком, і кинулось на ляцькі полки, розбило кінноту, всіх помішало і розпорошило.

— О, спасибі вам, воли! — кричали запорожці. — Служили все походну службу,

а тепер і воєнну вислужили! — І вдарили з сьвіжими силами на неприятеля. Много тогді перебили ворога. Многі визначились: Метелиця, Шило, оба Писаренки, Вовтузенко, і чи мало було всяких других. Побачили Ляхи, що плохо в кінци приходить, підняли в гору хоругов і закричали до городських брам, щоб відчиняли. Зі скрипом відчинились окуті зелізом брами і приймили, як овець у вівчарню товпи охлялих і зашлених їздців. Многі запорожці погнались було на здогін, але Остап своїх Уманців спинив словами: „З далека, з далека, пани брати, від мурів! Не годить ся близько приступати до них!“ І правду сказав, бо з мурів грянули й посипали всім, чим попалося, і многим дісталося. На те під'їхав кошовий і похвалив Остапа, сказавши: „От, і новий отаман, а веде військо так, як би і старий!“ Озирнув ся старий Бульба побачити, якний там новий отаман, і уздрів, що попереду всіх Уманців сидів на кони Остап, — і шапка заламана на бакир, і отаманська булава в руці. „Ади єго!“ сказав, дивлячись на него; і зрадів старий, і став дякувати всім Уманцям за зроблену синові честь.

Козаки знов відступили, ладячись іти до таборів, а на городським валу знов по-

казались Ляхи, вже з подертими жупанами. Скипілась кров на многих дорогих контушах, і пилом вкрились гарні мідні шоломи.

— Що, повязали? — кричали до них з низу запорожці.

— От я вас! — кричав все по своему череватий полковник, показуючи аркан; і все еще не переставали відгрозуватись запилені, потомлені воїни, і всі, хто лиш був більше придирчивий, перекинулись з обох сторін досадними словами.

Вкінці розійшлись всі. Хто, притомившись в бою, пійшов відпочивати; хто присипав землею свої рани і дер на перевязки хустинки і дороге шматє, забране з убитого ворога. Другі-ж, не надто потомлені, стали збирати трупів і віддавати їм послідну прислугу: мечами, копями рили гробовища; шапками, полами виносили землю; склали чесно козацькі тіла і засипали їх сьвіжою землею, щоб не дати воронам і хижим орлам викльовувати їм очи. А ляцькі тіла, навязавши, як попало, десятками до хвостів диких коний, пустили по цілому поли, і довго еще гнались за ними, і парили їх по боках. Гнали бішені коні бороздами, горбами, ровами і протоками, і вдарялись о землю скржавлені і опорошені ляцькі трупи.

Потім сіли кружками всі курені вече-

ряти і довго говорили про діла і подвиги, яких учасником став кождий, на вічні оповідання пришельцям і потомкам. Довго не клались вони; а довше всіх не клав ся старий Тарас, все розважаючи, що се означало-б, що Андрія не було між ворожим військом. Чи совістно стало Юді виїти против своїх, чи може збрехав жид, а той попав ся, по просту, в неволю. Та тут-же згадав він, що Андрієве серце було не в міру податне на женські слова, огірчив ся і покляв ся сильно в душі против ляшки, що причарувала его сина. І сповнив би він свою клятву, не зважав би на її красу, виволік би її за густу, пишну косу, поволік би її за собою по цілім поли, в очах всіх козаків. Знівечились би, окровавившись і опорошившись, її чудові груди і плечі, полиском рівні вічним снігам, що вкривають піднебесні шпилі. Роздер би на кусні він її пишне, прекрасне тіло. Та не відав Бульба того, що готовив Бог чоловікови на завтра, і став западати в сон, а вкінці й заснув. А козаки все еще говорили між собою, і цілу ніч стояла біля огнів, роздивляючись бачно на всі сторони, твереза сторожа, не прижмуривши ока.

VIII.

Єще сонце не дійшло до половини неба, коли всі запорожці зібрались в круги. З Січи прийшла вість, що татари після відходу козаків заграбили там все, викопали скарб, що єго в тайні держали козаки під землею, повибивали і забрали в полон всіх, котрі оставились, і з всіми забраними стадами і табунами вибрались прямо до Перекопу. Один лиш козак, Максим Голодуха, вирвав ся в дорозі з татарських рук, заколов мурзу, відв'язав в него мішок з цехінами і на татарським кони, в татарській одежи, півтора дня і дві ночі втікав перед погоню, зігнав на смерть коня, пересів ся в дорозі на другого, зігнав і того, і аж на третім приїхав у запорожський табор, розвідавшись по дорозі, що запорожці були під Дубном. Тільки і знав сказати, що скоїлось таке лихо; але як воно скоїлось, чи закропились запорожці, козацьким звичаєм, і п'яними дались в полон, і як знайшли татари місце, де був закопаний військовий скарб, — того нічого не сказав він. Сильно втопив ся козак, спух цілий, лице спекло і осмалило єму вітром; повалив ся тут же і заснув кріпким сном.

В подібних случаях було звичаєм запорожців сю-ж мить гнати ся за грабіжниками, стараючись доскочити їх в дорозі, бо инакше бранці могли-б знайти ся на базарах Малої Азії, в Смирні, на Креті, і Бог знає, в яких сторонах не показались би чубаті запрожеські голови. От чого зібрались запорожці. Всі до одного стояли в шапках, тому що не з тим прийшли, щоб слухати начального отаманського приказу, але щоб порадитись, як рівні з рівними. „Нехай вперед старші радять!“ закричали в товпі. „Ні, вперед кошовий!“ говорили другі.

І кошовий здіймив шапку, вже не так, як начальник, а як товариш, дякував усім козакам за честь і сказав:

— Много між нами є старших і до ради розумнійших, та скоро мені припала честь, то моя рада: не гаятись, товариші, а гнатись за татариним, бо самі знаєте, що за чоловік татарин: він не стане з заграбленим добром ждати нашого приходу, а в мить розмитарить єго, так що й слідів не знайдеш. Така моя рада: йти. Ми тут вже погуляли. Ляхи знають, що таке козаки; за віру, по змозі, пімстяться; зиску-ж з голодного города не багато. І так моя рада: йти.

— йти! — загуло в запорожських куренях. Але Тарасови Бульбі не по нутру

були такі слова, і насупив він єще низше на очи свої похмурі, посивілі брови, похожі на кущі, що вирости на високім хребті гори, котрих вершки густо заляг іглистий північний іней.

— Ні, не добра твоя рада, кошовий! — сказав він. — Ти не так говориш: ти забув, видко, що в полоні сидять наші, захоплені ляхами? Ти хочеш, видко, щоб не пошанували ми першого сьвятого закона товариства, оставили побратимів своїх на те, щоб з них з живих здерли шкіру, або, почетвертувавши їх тіло козацьке, розвозили по городах і селах, як се вже зробили з гетьманом і найліпшими руськими витязями на Україні. Мало вони хиба вже й без того наглумились над нашими сьвятощами? Що-ж ми таке? питаю я вас всіх. Що-ж за козак той, хто лишив у біді товариша, лишив єго, як собаку, щоб пропадав на чужині? Скоро вже на те пійшло, що всякий ні-за-що не має козацької чести, позволивши плюнути собі в сиві вуси, і попрікнути себе словом обиди, то не докорить же ніхто мені. Сам один останусь!

Заворушились всі запорожці.

— А хиба ти забув, бравий полковнику, — сказав тогді кошовий, — що у татар в руках рівно-ж наші товариші; що скоро

ми тепер їх не відібем, то вік їх буде спроданий на вічне рабство в поганців, що гірше всякої лютої смерті? Забув хиба, що в них тепер ціла каса наша, добута християнською кровю?

Задумались всі козаки і не знали, що сказати. Нікому з них не хотілось заслужити поганої слави. Тоді вийшов на перед найстарший віком в цілім запорожськім війську Касян Бовдюг. Почесть віддавали єму всі козаки; двічі вже був вибираний кошовим і на війнах теж був вельми добрий козак, але вже давно постарів ся і не бував ні в яких походах; не любив теж і радити нікому, любив старий козарлюга вилежуватись серед козацьких кругів, слухаючи оповідань про всяку бувальщину і козацькі походи. Ніколи не мішав ся він в їх бесіди, а все лиш слухав, та притискав пальцем попіл в своїй коротенькій люльці, якої не виймав з уст, і довго сидів він потім, прижмуривши злегка очі, і не знали козаки, чи він спав, чи все еще слухав. Підчас всіх походів він оставав ся дома; але сим разом розібрало старого. Махнув рукою по козацьки і сказав: „Або се що? пійду і я: може на що-не-будь і здам ся козацтву!“ — Всі козаки притихли, коли виступив він тепер перед збором, бо давно не чували від

9*

него ніякого слова. Всякий рад був знати, що скаже Бовдуг.

— Прийшла черга й на мене слово сказати, панове братя! — так він зачав. — Послухайте, діти, старого. Мудро сказав кошовий; і, як голова козацького війська, обов'язаний берегти єго і дбати о військовий скарб, так мудрійшого нічого він не міг сказати. От що! Се нехай буде перше моє слово! А ось яке буде друге моє слово: велику правду сказав і Тарас, полковник, дай Боже єму як найдовше прожити, і щоб таких полковників було як найбільше на Україні! Перша повинність і перша честь козака — спасти товариство. Скільки ні живу я на віку, не чував я, пани брати, щоб козак покинув де, або зрадив як-небудь свого товариша. І ті, і другі нам товариші — менше їх чи більше, все одно, все вони товариші, всі нам дорогі. Так от яка моя річ: ті, котрим милі захоплені татарами, нехай пійдуть за татарами, а котрим милі полонені ляхами і котрим не хочеть ся покидати правого діла, нехай остають ся. Кошовий з обов'язку пійде з одною половицею за татарами, а друга половиця вибере собі наказного отамана. А наказним отаманом, коли хочете послухати моєї білої голови, нікому иньшому не

бути, коли не одному Тарасови Бульбі. Ніхто з нас не рівня єму в лицарстві.

Так сказав Бовдюг і замовк: і зраділи всі козаки, що напутив їх таким робом на ум старий. Всі підкинули в гору шапками і закричали:

— Спасибі тобі, батьку! Мовчав, мовчав, довго мовчав, та от вкінці і сказав: не даром горював, коли збирався в поход, що здашся козацтву: так і сталося.

— Що, згода на те? — спитав кошовий.

— Всі згода! — закричали козаки.

— Значить, раді кінець?

— Кінець раді, — кричали козаки.

— Слухайте-ж тепер військового приказу, діти, — сказав кошовий, виступив наперед і наложив шапку, а всі запорожці, скільки їх ні було, здіймили свої шапки і стояли з відкритими головами, впяливши очи в землю, як водилось все між козаками, коли брався щось говорити старший. — Тепер поділіть ся, панове братя! Хто хоче йти, іди на праву сторону; хто остається, переходи на ліву! Куди більша часть куреня переходить, туди і отаман; коли меньша часть куреня переходить, нехай пристає до других куренів.

І всі стали переходити то на праву, то на ліву сторону. З котрого куреня більша

часть переходила, за нею і куренний отаман переходив; з котрого мала часть, та приста-вала до других куренів; і вийшло без мала по рівні з обох сторін. Захотіли остатись: цілий майже Незамайківський курінь, більша половина Поповичівського куреня, цілий Уманський курінь, цілий Канівський курінь, більша половина Стебликівського куреня, більша половина Тимошівського куреня. Всі иньші зголосились іти в погоню за татарами. Много було по обох сторонах бравих і хоробрих козаків. Між тими, що рішились іти за Татарами, був Череватий, добрий, старий козак, Покотиполе, Леміш, Прокопович Хома; Демид Попович теж перейшов туди, тому що був сильно завзятої вдачі козак, не міг висидіти на однім місци: з ляхами стрібував ся вже, хотіло ся стрібувати з татарвою. Куренні були: Настюган, Покришка, Невилчкий, і много еще других, славних і хоробрих козаків захотіло стрібувати меча і могучого плеча в стрічи з татариним. Не мало було теж вельми добрих козаків між тими, що забажали остатись: куренні Дмитрович, Кукубенко, Вертихвіст, Балабан, Бульбенко Остап. Потім чи мало було еще других знаменитих і славних козаків: Вовтузенко, Черевиченко, Степан Гуска, Охрим Гуска, Микола Густий, Задорожний, Мете-

лиця, Іван Закрутигуба, Мосій Шило, Дегтяренко, Сидоренко, Писаренко, потім другий Писаренко, і много було других добрих козаків. Всі були бувальці, видальці: ходили по анатольських берегах, по кримських солончаках і степах, по всіх річках більших і менших, що вливались в Дніпер, по всіх заходах і Дніпрових островах; бували в молдавській, волоській і турецькій землі; переплили ціле Чорне Море на двоцоглих човнах; нападали в пятьдесят човнів на найбогатші, превисокі кораблі; перетопили немало турецьких галер, і много, много вистріляли пороху на свому віку. Не раз дерли на онучі дорогі паволочі і аксаміти; не раз ременні пояси набивали все щирими цехінами. А скільки всякий з них пропив і прогуляв добра, що єго иньшому вистало-б на ціле житє, то й не мислити. Все пустили по козацьки, частуючи всякого хрещеного, і наймаючи музику, щоб все веселилось, що жило на сьвітї. Єще й тепер мало в кого з них не було закопаного добра: чарок, срібних кубків і всячини — під заростами на дніпрових островах, щоб не довелось татаринowi знайти, коли-б, на случай нещастя, вдалось єму напасти знечевя на Сїч; але трудно було-б татаринowi знайти, тому що й сам властитель вже став забу-

вати, в яким місци що закопав. Такі то були козаки, що захотіли оставатись на мечь ляхам за вірних товаришів і Христову віру! Старий козак Бовдюг захотів теж остати ся з ними, сказавши:

— Тепер не такі мої літа, щоб вганяти ся за татарами; а тут є де спочити, померши доброю козацькою смертю. Давно вже просив я в Бога, щоб, скоро прийдець ся кінчити вік, скінчити єго на війні за сьвяте, християнське діло. Так воно і стало ся. Славнійшого скону вже не буде нігде для старого козака.

Коли відділились всі і стали на дві сторони в два ряди куренями, кошовий пройшов поміж ряди і сказав:

— А що, панове братя, вдоволені одна сторона другою?

— Всі вдоволені, батьку, — одвічали козаки.

— Ну, так поцілуйтесь і дайте один другому опрощеня, бо, Господь знає чи в житю доведеть ся побачити єще. Слушайте свого отамана, а робіть те, що самі знаєте: самі знаєте, що каже козацька честь.

І всі козаки, скільки їх ні було, перецілувались навзаєм. Почали перші отамани, і, розгладивши рукою сиві вуси свої, поцілувались навхрест, а послі взялись за

руки і кріпко держали руки; хотів один в другого спитати: „Що, пане брате, побачимось чи не побачимось?“ тай не спитали, мовчали, — і задумались сиві голови. А козаки всі до одного прощались, знаючи, що много буде роботи одним і другим; але не постановили таки зараз розлучатись, а постановили діждатись темної нічної пори, щоб не дати неприятелеви добачити поменшення в козацькім війську. Всі ото розійшлись по куренях обідати.

Після обіду всі, перед котрими стелилась дорога, лягли відпочивати і спали кріпко й довгим сном, неначе-б прочували, що може се останного сну доведеть ся їм зажити на такій свободі. Спали до самого заходу сонця; а лиш зайшло сонце і трохи посутеніло, стали мастити вози. Злагодившись, пустили вперед вози, а самі пошпакувавшись еще раз з товаришами, тихо пішли слідом за возами; кінні поважно, без гейканя і свистаня на коний; злегка задудоніла земля за пішими і скоро стало їх не видко в темряві. Глухо лунало тільки кінським тупотом та скрипом колеса, що еще не роз'їхалось, або за темрявою ночи не було добре підмащене.

Довго еще оставші товариші махали їм з далека руками, хоч і не було нічого видко.

А коли відійшли і вернулись в свояси, коли побачили при сьвітї ясных зір, що половини возів вже не було на місци, що многих, многих не має, невесело стало у всякого на серци, і всі задумались мимохїть, похиливши долів сумні свої голови.

Тарас видїв, як посумніли козацькі ряди і як тоска, не до лиця хороброму, стала тихо обіймати козацькі голови; але мовчав: він хотїв дати час всему, щоб звикли вони і з тоскою, наведеною прощанєм з товаришами. А між тим в тишинї готовив ся разом і нагло розбудити їх всіх, гукнувши по козацьки, щоб на ново і з більшою силою, нїж перше, вернулась бодрість кождому в душу, на що спосібна одна лиш славянська порода, широка, могуча вдача, в порівнаню з другими те, що море в порівнаню з плиткими ріками: коли час бурливий, ціле воно переміняєть ся в рев і гук, вбиваючи і піднимаючи вали, як не підняти їх безсильним рікам; коли-ж спокійно і тихо, яснійше всіх рік розстелює воно свою непроглядну шкляну площу, вічну роскіш очий.

І повелїв Тарас випорожнити своїм слугам один з возів, що стояв на осїбни. Більший і кріпший всіх возів був він в козацькїм таборї; подвійною тугою шиною були обтягнені єго дебелі колеса; сильно був він

навантажений, вкритий попонами, міцними воловими кожами і повязаний сильно на-смоленими верівками. На возі були самі діжки і бочівки старого доброго вина, що довго лежало в Тараса в льохах. Взяв він про запас, щоб коли прийде поважний час, і перед всіми стане діло, гідне передачі потомкам, так щоб всякому, до одного, козакови дісталось випити заповітного вина; щоб у поважний час і поважне чувство вселилось в груди чоловіка. Вчувши полковницький приказ, слуги метнулись до возів, мечами протяли кріпкі верівки, стягали грубі волові кожі і попони і здіймали з воза діжки і бочівки.

— А беріть всі — сказав Бульба, — всі до одної; беріть, що в кого є: кубок чи черпак, що ним напував коня, в одного рукавиця, в другого шапка, а иньший підставляв і так обі пригорщі. Всім їм Тарасові слуги, ходячи проміж ряди, наливали з діж і бочівок. Та не казав Тарас пити, поки не буде даний знак, щоб випити всім разом. Видко було, що він мав щось сказати. Знав Тарас, що як ні сильне само в собі старе добре вино і як ні спосібне воно скріпити людського духа, та коли до него докинути еще приличне слово, то в двоє кріпша буде сила і вина і духа.

— Я угощаю вас панове братя — так сказав Бульба — не з тої okazji, що ви зробили мене отаманом, як ні велика така okazия, не з okazji теж пращаня з нашими товаришами: ні, в иньший час гідне було-б і одно і друге; не така тепер перед нами хвиля. Перед нами діла кровавого поту, кровавої козацької слави! І так, випемо, товариші, разом випемо перше всего за сьвяту православну віру: щоб прийшов вкінци такий час, щоб по всему сьвіту розширилась і скрізь стала одна сьвята віра і щоб всі, скільки їх буде бісурманів, та християнами стали! Та за одним вже разом випемо і за Січ, щоб довго вона стояла на погібиль всему бісурманству; щоб з кождим годом виходили з неї молодці, один красший другого. Та вже заразом випемо і за нашу власну славу, щоб сказали внуки і сини тих внуків, що були колись такі, котрі не повстидали товариства і не видали своїх. Так, за віру, панове братя, за віру!

— За віру! — загомоніли всі близші ряди грімкими голосами. — За віру! — підхопили дальші — і все, що ні було, і старе і молоде, вишило за віру.

— За Січ! — сказав Тарас і високо підняв над головою руку.

— За Січ! — загуло в передних рядах.

— За Січ! — тихо сказали старі, моргнувши сивим вусом; і стрепенувшись, як молоді соколи, повторили молоді: — За Січ! — І чуло далеко поле, як поминали козаки свою Січ.

— Тепер останний ковток, товариші, за славу і всіх християн, які живуть на сьвітї!

І всі козаки, до останного випили послідний ковток за славу і всіх християн, які де є на сьвітї. І довго єще повтарялось по всіх рядах між всіми куреннями: — За всіх християн, які де є на сьвітї!

Вже пусто було в кубках, а все єще стояли козаки, піднявши руки; хоч весело дивились очи всіх, прояснені вином, все таки сильно задумались вони. Не про користь і воєнну добичу тепер вони думали, не про те, кому пощастить ся набрати червінців, дорогого оружя, шитих жупанів і черкеських коний; а задумались вони, як орли, що сїли на вершинах кам'яних гір, стрімких, високих гір, з яких далеко видно розстелене безмежно море, засіяне, як дрібними птахами, галєрами, кораблями і всякими суднами, огорожене тут і там ледви замїтними побережами, з надморськими, як мошечки, городами і похиленими, як дрібна трава, лісами. Як орли, озирали вони очима докола себе ціле поле і ту судьбу свою, що

в далечині мріла. Буде, буде ціле поле з облогами і дорогами покрите їх білими, непохованими кістями, щедро вмиєть ся козацькою їх кровю і засієть ся розбитими возами, поламаними шаблями і копями; далеко розкинуть ся чубаті голови з перекрученими і скипілими в крові чубами і спущеними в низ вусами; будуть орли налітати, козацькі очі з них видирати, клювати. Але добро велике в таким широкім і свobodно розкинутім смертнім нічлігу! Не погибає ні одно великодушне діло і не пропаде, як мала пилинка з челюсти рушниці, козацька слава. Буде, буде бандурист, з сивою по груди бородою, а може, еще повен зрілої мужеської сили, але білоголовий старець, віщий духом, що скаже він про них своє поважне, могуче слово. І подибає по цілім сьвітї про них слава, і все, що ні вродить ся потім, заговорить про них: бо далеко заходить могуче слово, будучи подібне мідному дзвонови, на який дав майстер много дорогого, щирого срібла, щоб далеко по городах, хижах, палатах і селах лунав гарний звук, скликаючи рівно всіх на сьвяту молитву.

IX.

В городі не довідав ся ніхто, що половина запорожців виступила в погоню за

татарами. З магістратської вежі замітили тільки вартівники, що часть возів потяглась за ліс; але подумали, що козаки готовились зробити засідку; те саме думав і французський інженер. А між тим слова кошового не були пусті, бо в городі показав ся недостаток харчів: звичаєм минулих віків, війська не почислили ся, скільки їм буде треба. Попробували випасти з города, але половину сьмільчаків тут же козаки перебили. Жиди однак покористувались тим і пронюхали все: куди і за чим вибрались запорожці, і з якими полководцями, і які саме курені, і кільки їх на число, і кільки їх остало ся на місци, і що вони думають робити, — словом, через кільканайцять вже хвиль в городі про все знали. Тарас вже бачив се по руху і шумі в городі і розважно заходив ся, порядкував, роздавав прикази і накази, уставив курені в три табори, окруживши їх возами в виді кріпостей, — рід битви, в яким бували непобідимі запорожці; двом куреням повелів засісти ся; засадив часть поля острим кілем, поломаним оружем, куснями копій, щоб при нагоді нагнати туди ворожу кінноту. І коли все було готове, як треба, заговорив до козаків, не для того, щоб ободрити і загріти їх — знав, що і без того кріпкі вони ду-

хом — а, просто, самому хотіло ся висказати все, що було на серци.

— Хочеть ся мені вам сказати, панове, що се таке наше товариство. Ви чували від батьків і дідів, в якій честі у всіх була наша земля: і Грекам дала ся в знаки, і з Царєграда брала червінці, і городи були пишні і храми, і князі, князі руського роду, свої князі, а не католицькі недовірки. Все взяли бісурмени, все пропало; тільки остались ми, сірома, і, як вдовиця після могутого мужа, сіра таксамо, як і ми, земля наша! От в який час подали ми, товариші, руку на братерство! От на чім стало наше товариство! Не має вузлів сьвятійших товариства. Отець любить свою дитину, мати любить свою дитину, дитина любить вітця і матір; але се не те, братці; любить і звівр своє дитя! А посвоячитись свояцтвом по души, а не по крові, може лиш один чоловік. Бували і в других землях товариші, але таких, як в Руській землі, таких товаришів не було. Вам лучалось не одному по-часту тинятись на чужині і видиш: і там люди! теж Божа подоба, і розговориш ся з ним, як з рідним; але скоро дійде до того, щоб повісти сердечне слово, — видиш: не йде! розумні люди, та не ті; такі-ж люди, та не ті! Ні, братчики, так любити, як може

любити руська душа, — любити не те щоб умом, або чим другим, а всім, чим дав Бог, що лиш є в тобі — а! — сказав Тарас і махнув рукою, і потряс сивою головою, і вусом моргнув, і сказав: — Ні, так любити ніхто не зможе! Знаю, погано завелось тепер в землі нашій: думають тільки, щоб при них були стоги хліба, стирти, та кінні табуни їх, щоб цілі були в льохах запечатані меди їх; набирають ся, чорт знає, яких бісурменських обичаїв; цурають ся свого слова; свій зі своїм не хоче говорити; свій свого продає, як продають бездушну твар на торговиці. Ласка чужого короля, тай не короля, а погана ласка польського магната, що жовтим сап'янцем своїм бе їх в пику, дорожша для них всякого братерства. Але в останного падлюки, який би він не був, хоч би й цілий він спаплюжив ся в грязі і в рабстві, є і в него, братці, зеренце руського чувства; і проснеть ся воно коли-не-будь, — і вдарить ся він, горопаха, об поли руками; схопить себе за голову, проклявши голосно підле жите своє, готов муками спокутувати соромне діло. Нехай же знають вони всі, що таке значить в руській землі товариство! Вже коли на те пійшло, щоб умирати, так нікому з них не

доведеть ся так умирати, нікому, нікому!
За мало в них на те мишачої вдачі їх!

Так говорив отаман і, коли скінчив річ, все еще потрясав головою, що сріблом взялась за козацькими ділами. Всіх, хто лиш стояв, розігріла сильно така річ, запавши глибоко в саме серце; найстарші в рядах стали неповоружні, понуривши сиві голови до землі; слеза тихо блищала в старих очах; помалу втирали вони єї рукавом. І потім всі, неначе змовившись, махнули рівночасно рукою і потрясли бувалими головами. Мабуть, видко, пригадав їм старий Тарас много звісного ліпшого, що буває на серци в чоловіка, навченого горем, трудом, подвигами і всякими невзгодинами життя, або хоч і в ненавченого ними, а в такого, що много відчув молодю душею жемчужною, на вічні радощі старцям-родичам, породившим їх.

А з города вже виступало вороже військо, гремлячи в літаври і в труби, і, взявшись за під боки, виїзджали пани, окружені безлічю слуг. Грубий полковник роздавав прикази. І стали напирати вони тісно на козацькі табори, з погрозами, прицілюючись пищалями, сверкаючи очима і поблискуючи мідними зброями. Скоро побачили козаки, що підійшли вони на стріл рушницї, всі разом грянули з семипядних пищалів і без-

упину все гримали з пищалів. Далеко пронеслось грімке гупанє по всіх доокружних полях і нивах, зливаючись в безперервний лоскіт; димом затягло ціле поле, а запорожці все палили, без віддиху: задні лиш заряджали і передавали передним, дивом дивуючи ворога, що не міг піймати, як стріляли козаки, не заряджаючи рушниць. Вже не видко було за густим димом, що огорнув одно і друге військо, не видко було, як то одного то другого не ставало в рядах; але чули ляхи, що густо летіли кулі і робилось горячо; і коли подались в зад, щоб вийти з диму і оглянутись, то многих не дочекались в своїх рядах; а в козаків може другий-третій був убитий на цілу сотню. І все не переставали палити козаки з пищалів, ні на хвилину не даючи спочинку. Сам чужоземний інженер здивував ся такій, ніколи не виданій тактиці, сказавши тут-же при всіх: „От, браві молодці запорожці! От як треба битись і другим в других землях!“ І порадив навернути тут-же на табор пушки. Важко ревнули широкими гирлами зелізні пушки; задрожала, далеко загудівши, земля, і в двоє густійше затягло поле димом. Почули запах пороху на площах і улицах в дальших і ближних городах. Але пушкарі взяли надто високо, розпалені

10*

ядра вигнули надто високу дугу: страшно сикнувши в воздуху, пролетіли вони понад головами цілого табору і зарились глибоко в землю, розірвавши і розметавши її, чорну, високо у воздуху. Хватив себе за волосє французький інженер в виду такої невмілости, і сам взяв ся наставляти пушки, не зважаючи на те, що козаки пражили і сипали кулями безупину.

Тарас видів з далека вже, що біда буде цілому Незамайківському і Стебликівському куреневи, і скрикнув дзвінко: „Вибирайтесь скорше із за возів і сідай кожний на коня!“ Та не встигли-б зробити ні сего ні того козаки, коли-б Остап не вдарив у саму середину: вибив льонти в шести пушкарів, не міг лиш вибити в чотирох: прогнали его назад ляхи. А за той час чужоземний капітан сам взяв в руку льонт, щоб випалити з найбільшої пушки, якої ніхто з козаків і не видав доси. Страшно гляділа вона широкою ^{пашкою} ~~хавкою~~ і тисяч смертей гляділо з неї. І коли грянула вона, а в слід за нею три иньші, чотирократно потрясши глухоголосу землю, — силу нанесли вони горя! Не за одним козаком заридає стара ненька, бючи себе кощавими руками в дряхлі груди; не одна останеть ся вдова в Глухові, в Немирові, в Чернигові і в других городах.

Буде, сердечна, вибігати день в день на базар, затримуючи всякого прохожого, розпізнаючи кожного з них в очи, чи нема між ними одного, наймилішого; але много перейде через рік всякого війська і все не буде між ними одного, наймилішого.

Так, наче-б і не було ніколи половини Незамайківського куреня! Як градом вибиває нараз цілу ниву, де, що щирій червінець, красував ся кожний колос, так їх вибило і положило.

Як не рушать ся козаки! Як не схоплять ся всі! Як закипить куренний отаман Кукубенко, побачивши, що ліпшої половини куреня єго не стало! Загнав ся він з останними своїми Незамайківцями в саму середину. В гніві посік на ~~капусту~~ ^{капусту} першого стрічного, многих їздців ~~здрулив~~ ^{здрулив} з коний, засягши копем і їздця, і коня, протис ся до пушкарів і вже відбив одну пушку; та вже там, бачить, заходить ся уманський куренний отаман, і Степан Гуска вже відбиває головну пушку. Оставив він тих козаків і повернув з своїми в другу ворожу товпу: і куди перейдуть незамайківці — так там і улица! куди завернуть — так вже там і переулочок. Так і видко, як рідшали ряди, а снопами падали ляхи! А біля самих возів Вовтузенко, а з переду Черевиченко, а при

дальших возах Дегтяренко, а за ним куренний отаман Вертихвіст. Двох вже шляхтичів взяв на копе Дегтяренко, та напав дальше на неподатного третього. Меткий та кріпкий був лях, пишною зброєю убраний і лиш пятьдесят слуг привів з собою. Взяв він сильно Дегтяренка, повалив єго на землю і вже, замахнувшись на него шаблею, кричав:

— Не має з вас козаків-собак ні одного, хто посьмів би опертись мені!

— А отже є! — сказав і став перед ним Мусій Шило. Сильний був козак, не раз отаманив на мори, много натерпів ся всякої біди. Захопили їх Турки під самим Трапезунтом, і всіх забрали бранцями на галери, дали на руки і ноги залізні пута, не давали цілими неділями пшона і напували мерзеною морською водою. Все перенесли і витерпіли бідні невольники, аби лиш не переміняти православної віри. Не витерпів один отаман Мусій Шило, потоптав ногами сьвятий закон, скверною чалмою сповив грішну голову, став вірником паші, став ключником на кораблі, старшим над всіми невольниками. Вельми огірчились тим бідні невольники, бо знали, що скоро свій продасть віру і пристане до гнобителів, то тяжше і гірше бути під єго рукою, ніж під

всяким иньшим нехристом: так і сталось. Всіх посадив Мусій Шило в нові кайдани по три рядом, прикрутив їм до самих білих костей жорстокі верівки; всіх бив по шиях, частуючи позаушниками. І коли Турки, зрадивши такому слугі, стали пирувати і позабувши свій закон, всі попили ся, він приніс всі шістьдесять і чотири ключі і роздав невольникам, щоб відмикали себе, щоб кидали пута і кайдани в море, а замість них брали шаблі та рубали Турків. Много тогді набрали козаки добичі, і вернули ся з славою у вітчину; і довго бандуристи виславляли Мусію Шила. Вибрали-б єго кошовим, та був зо-всім дивний козак. Бувало, довіршив такого діла, якого наймудрійшому не придумати, а иньшим разом, прямо дур брав козака. Пропив він і прогуляв все, у всіх задовжив ся на Січи і в додаток прокрав ся, як звичайний злодій: нічю повиносив з чужого куреня всю козацьку зброю і в застав дав шинкареви. За таке соромне діло привязали єго на базарі до стовпа і поклали коло него дубину, щоб всякий по своїм силам відважив єму по разу; та не було такого між всіми запорожцями, хто підніс би на него дубину, тямлячи єго давні заслуги. Такий був козак Мусій Шило!

— А отже є такі, що й вас бють, со-

бак! — сказав він, кинувшись на ляха. І там то вже рубались вони! І наплічники і нагрудники погнулись на обох від ударів. Розрубав на нім вражий лях залізну сорочку, займивши вістрем саме тіло: зачервонілась козацька сорочка. Та не глянув на се Шило, а замахнув ся цілою жилавою рукою (важка була коренаста рука) і приголомшив єму нагло голову. Розсипалась мідна шапка, захитав ся і гепнув собою лях; а Шило взяв ся рубати і хрестити приголомшеного. Не добивай, козаче, ворога, а радше обернись в зад! Не обернув ся козак в зад, і тут же один з прислуги убитого хватив єго ножем по шії. Обернув ся Шило і вже дістав би сьмільчака; та пропав той в тумані диму. З всіх сторін ударили з самопалів. Схитнув ся Шило і почув, що рана була смертна. Впав він, поклав руку на свою рану і сказав, звернувшись до товаришів: „Прощавайте, пани брати, товариші! Нехай треває по вічні віки православна руська земля і буде їй вічная честь!“ І зажмурился ослаблені свої очи, і винеслась козацька душа з суворого тіла. А там вже виїжджав Задорожний з своїми, ламав ряди куренний Вертихвіст і виступав Балабан.

— А що, панове, — сказав Тарас, перекликувшись з куренними, — єсть еще

порох в порошницях? Не охляла козацька сила? Не гнуть ся козаки?

— Єсть єще, батьку, порох в порошницях; не охляла єще козацька сила; єще не гнуть ся козаки!

І наперли сильно козаки: зовсім змішали всі ряди. Приземкуватий полковник дав знак збиратись і викинув вісім мальованих знамен, щоб зібрати своїх, розсипаних далеко по цілім поли. Всі ляхи бігли до знамен; та не встигли вони єще уставитись, а вже куренний отаман Кукубенко ударив знов з своїми незамайківцями і напав прямо на череватого полковника. Не видержав полковник, і навернувши коня, пустив ся в чвал; а Кукубенко далеко гнав єго через ціле поле, не давши єму пристати до полку. Замітивши се з бічного куреня, Степан Гуска пустив ся навперейми з арканом в руці, пригнувши цілу голову до кінської шиї, і, вибравши хвилю, від-разу накинув єму аркан на шию: цілий почервонів полковник, хватившись за верівку обома руками і силуючись розірвати єї, але сильний розмах загнав єму в саме черево погубну піку. Там остав ся він, прибитий до землі. Та не гараздувати й Гусці. Не встигли оглянутись козаки, а вже побачили Степана Гуску на чотирох копях. Тільки і всів

сказати сердега: „Нехай же пропадуть всі вороги, і ликує по вічні віки руська земля!“ І там же спустив дух свій.

Озирнулись козаки, а вже там з боку козак Метелиця частує ляхів, тереблячи і сего і другого; а там вже, з другого боку, наступає з своїми отаман Невеличкий, а коло возів бере в обертаси ворога і бе Закрутигуба; а при дальших возах третій, Писаренко відогнав уже цілу ватагу; а вже там біля других возів зчепились і бють ся на самих возах.

— Що, панове, — перекликнув ся отаман Тарас, проїхавши поперед всіх, — єсть еще в порошницях порох? Кріпка еще козацька рука? Не гнуть ся еще козаки?

— Єсть еще, батьку, порох в порошницях; еще кріпка козацька сила; еще не гнуть ся козаки!

А вже впав з воза Бовдюг. Прямо під саме серце пійшла ему куля; та зібрав старий весь дух свій і сказав: „Не жаль розстати ся з сьвітом. Дай Боже і всякому такої смерти. Нехай же славить ся до кінця віку руська земля!“ І полинула в вишні Бовдюгова душа розповісти давно усопшим старцям, як вміють битись на руській землі, а еще красше, як вміють вмирати в ній за сьвяту віру.

Балабан, куренний отаман, скоро після того повалив ся також на землю. Три смертні рани дістались єму від копя, від кулі, і від важкого меча. А був один з удатніших козаків; много зробив він за свого отаманьства морських походів, та найславніший був поход до анатольських берегів. Много набрали вони тогді цехинів, дорогої турецької габи, киндяків і всяких уборів, але зазнали горя вертаючись: попались, добряги, під турецькі кулі. Як хватило їх з корабля, — половина човнів завертілась, і перекинулась, потопивши не одного в воді; але привязані до боків шувари спасли човни від потопи. Балабан відплив чим борше, став проти сонця, і через те зробив ся невидний турецькому кораблеви. Цілу ніч потім черпаками і шапками вибирали вони воду, латаючи подіравлені місця; з козацьких штанів нарізали парусів, помчались і втікли перед найбистрійшим турецьким кораблем. І не досить, що прибули щасливо на Січ, а привезли єще золотом шиту ризу архимандритови Межигорського монастиря в Києві, і на Покрову, що на Запорожжю, ~~раба~~ з чистого срібла. І славили довго потім бандуристи моторність козаків. — По-ник він тепер головою, почувши передсмертні муки, і тихо сказав; „Здаєть ся мені, пани

брати, гарною смертю вмираю; сімох порубав, девятьох копом заколов, не одного конем потоптав, а вже не згану, кількох кулею дістав. Нехай же цвите вічно руська земля!“... І відлетіла єго душа.

Козаки, козаки! не видавайте найкращого цвіту вашого війська! Вже обступили Кукубенка; вже сім хлопа тільки осталося з цілого незамайківського куреня; вже й ті ледви відбивають ся; вже кровю сплила на нїм одежа. Сам Тарас, побачивши біду єго, поспішив на підмогу. Та пізно наспіли козаки: вже копе встигло під серце єму заглубити ся, скорше, ніж можна було відогнати ворогів, що єго обступили. Тихо склонив ся він на руки козакам, що єго підхватили, і вдарила ручаєм молодецька кров, наче те дороге вино, яке несли в шклянній посуді з пивниці неосторожні слуги: спотикнулись тут же при вході і розбили дорогу судину: все розлилось по землі вино, і захопив себе за голову господар, надбігши: він ховав єго на ліпшу оказію в житю, щоб, скоро доведе Бог на старі літа зустріти товариша молодости, так щоб помянути з ним разом, давні иньші часи, коли инакше й ліпше веселив ся чоловік... Повів Кукубенко довкола себе очима і промовив: „Дякувати Богу, що довелось мені вмерти

перед вашими очима, товариші! Нехай же після нас живуть ще кращі, ніж ми, і нехай красується вічно Христом улюблена руська земля!“... І вилетіла молода душа. Взяли її ангели під руки і понесли на небеса. Добре буде йому там. „Сідай Кукубенку праворуч мене!“ — скаже йому Христос, — ти не зрадив товариства, безчестного діла не зділав, чоловіка в біді не лишив, мою Церков беріг, хоронив.“ Всіх засмутила смерть Кукубенка. Вже рідшали сильно козацькі ряди; многих, многих хоробрих вже не дочислювались; але стояли і держались ще козаки.

— А що, панове, — перекликнув ся Тарас з останними куреннями, — єсть ще порох в порошницях? Чи не тупі ще шаблі? Не втомила ся козацька сила? Не погнули ся козаки?

— Вистане ще, батьку, пороху: годять ся ще шаблі; не втомила ся козацька сила; не гнули ся ще козаки!

І рванули ся знов козаки так, наче-б і страт ніяких не потерпіли. Вже три тільки куренні отамани остались в живих; червоніли ся вже скрізь ріки крови; високо гатились мости з козацьких і ворожих трупів. Глянув Тарас на небо, а вже по небу потяглись ключем хижі птахи. Ну, буде там

комусь пожива. А там вже взяли на копе Метелицю; вже голова другого Писаренка, скрутившись, закліпала очима; вже подався і вдарився о землю на четверо розрубаний Охрим Гуска. — „Ну!“ — сказав Тарас і махнув хусткою. Зрозумів той знак Остап і пустився прожогом, вискочивши з засідки, з кінницею. Не видержали сильного напору ляхи, а він їх гнав і нагнав прямо туди, де були повбивані в землю коли і відломки копій. Стали спотикатися і падати коні, стали летіти через їх голови ляхи. А тогді корсунці, що стояли за останніми возами, побачивши, що вже досягне куля з рушниці, гримнули нараз всі з самопалів. Всі стовпились і змішались ляхи, і набрали відваги козаки. — „От і наша перемога!“ — озвалися зі всіх усюдів запорожські голоси, затрубили в труби, і видвигнули побідну хоругву. Скрізь втікали і ховалися розбиті ляхи. — Ну, ні, ще не ціла перемога!“ — сказав Тарас, глядячи на городські брами, і правду сказав.

Відчинилися брами, і вилетів з них гусарський полк, окраса всіх кінних полків. Під всіми їздцями були самі, один в одного бурі аргамаки; попереду пишався витязь наймоторнійший, найкрасший; так і сипалось чорне волосся з під мідної шапки; шелестіла

завязана на руці дорога стязка, вишивана руками першої красавиці. Так і здеревів Тарас, коли побачив, що се був Андрій. А він, тимчасом, повен западу і воєнного жару, бажаючи заслужити собі привязаний до руки дарунок, поніс ся, як молодий швидкий пес, найкрасший, найбистрійший, і наймолодший між всіми в стаї. Кликнув на него досвічений стрілець і він помчав ся, випрямивши стрілою свої ноги, подавши на укіс цілим тілом, збиваючи сніг, і десять разів випереджуючи самого зайця в жарі свого бігу. Зупинив ся старий Тарас і глядів на те, як чистив перед собою дорогу, розганяв, рубав і сипав удари на право і на ліво. Не стерпів Тарас і гукнув: „Як? своїх? своїх, бісів сину, своїх беш?“ — Але Андрій не питав, хто перед ним був, свої чи другі які; нічого не бачив. Кучері, кучері він бачив, довгі, довгі кучері, і грудь як річного лебедя, і сніжну шию, і плечі, і все, що сотворене для божевільних поцілуїв.

— Гей, хлопці! А заманіть мені єго в ліс, заманіть єго лиш! — кричав Тарас. І знайшлося зараз же трийцять найжвавіших козаків готових. І поправивши на собі високі шапки, тут же пустились на конях, просто на поперек гусарії. Вдарили з боку

на передних, збили їх, відшибли від задних, почастували сего й того, а Голокопитенко займив плазом по спині Андрія, і як стій пустились на втікача від них, що було козацької сили. Як схопить ся Андрій! Як скипить по всіх жилках молода кров! Ударив острогами коня, що було духу полетів він за козаками, не озираючись, не видячи, що за ним всего на всего поспішало лиш двайцять люда; а козаки гнали в чвал на конях і просто завернули до ліса. Розігнав ся на кони Андрій і от-от був би вже настиг Голокопитенка, аж нараз чиясь сильна рукахватила за поводи єго коня. Оглянув ся Андрій: перед ним Тарас! Затремтів, він цілим тілом і враз поблід: так школяр необережно зачепивши свого товариша і діставши за те від него лнійкою по чолі, спалахне, як огонь, бішений вискакує з лавки і жене за перепудженим товаришем своїм, готов роздerti єго на кусні, та нараз налітає на входячого до кляси учителя: вмить потухне бішений порив, і впаде безсильна ярість. Так в одну мить щез, наче-б і не було єго зовсім, гнів Андрія. І бачив він перед собою одного лиш страшного вітця.

— Ну, що-ж тепер нам робити? — сказав Тарас, дивлячись єму прямо в очи. Але

ні слова не міг на се сказати Андрій; стояв, очи в землю впяливши.

— Що, синку, помогли тобі твої ляхи? Андрій ні слова.

— То продати? продати віру? продати своїх? Стій-же, злазь з коня!

Покірно, як дїтвак, зліз він з коня і став ні живий ні мертвий перед Тарасом.

— Стій і не руш ся! Я тобі батько, я тебе і убу! — сказав Тарас і відступившиє кроком в зад, здіймив з плеча рушницю. Блїдий, як полотно був Андрій; видко було, як тихо тремтіли уста єго і як він вималяв чиесь імя; але се не було імя вітчани, ані матери, ані братів,— се було імя прекрасної ляшки. Тарас вистрілив.

Як житний колос, підтятий серпом, як молоде ягнятко, почувши під серцем смертоносне зелїзо, повис він головою, і повалив ся на траву, не промовивши ні одного слова.

Став синоубійця і глядїв довго на бездушне тіло. Воно було і мертве прекрасне: мужне лице єго, недавно повне сили і непобідимого чару для женщин, все єще виражало чудову красу; чорні брови, як жальбний аксаміт, кидали тїнь на блїді вже черти. „Чим би не козак був?“ — сказав Тарас, — „і станом високий і чорнобривий,

і лице як в шляхтича і рука була важка в бою! Пропав! пропав безславно, як та підла собака!“

— Батьку, що ти зробив! Се ти вбив его? сказав, під'їхавши на те Остап.

Тарас кивнув головою.

Пильно подивив ся мертвому в очи Остап. Жаль ему стало брата, і озвав ся він тут же:

— Віддаймо-ж, батьку, его чесно землі, щоб не знущались над ним вороги і не розклювали его тіла хижі птахи.

— Поховають его і без нас! — сказав Тарас. Будуть у него плачки і дружки!

І хвилі дві думав: чи покинути его на поталу вовкам-сіроманцям, чи пощадити в нїм лицарську вдачу, яку хоробрий повинен оцінити в кім-не-будь, — аж видить, скаче до него на кони Голокопитенко:

— Біда, отамане, скріпились ляхи, прибула на підмогу сьвіжа сила!...

Не встиг сказати Голокопитенко, скаче Вовтузенко:

— Біда, отамане, нова еще здіймаєть ся сила!...

Не вспів сказати Вовтузенко, Писаренко вже без коня бігом біжить:

— Де ти, батьку? Глядають за тобою козаки. Уже вбитий куренний отаман Невеличкий, Задорожний вбитий, Черевиченко

вбитий; але стоять козаки, не хочуть умирати, не побачивши тебе на очі: хочуть, щоб глянув ти на них перед смертною годиною.

— На коня, Остапе! — сказав Тарас, і спішив, щоб застати ще козаків, щоб поглянути ще на них, і щоб вони глянули перед смертю на свого отамана. Та не вїхали вони ще з ліса, а вже ворожа сила окружила з всіх сторін ліс, і між деревами скрізь показалися їздці з шаблями і копями.

— Остапе! Остапе! не піддавай ся! — кричав Тарас, а сам захопивши за шаблю, почав частувати всіх на всі боки, хто попав ся. А на Остапа вже напало враз шестеро; та не в добрий час, видко, напали: з одного злетіла голова, другий перевернув ся, відступившись; поцілило копем в ребро третого; четвертий був відважнійший, зберіг голову від кулі, і попала коневі в груди розпалена куля, — став дуба бішений кінь вдарив собою о землю і задавив під собою їздця.

— Добре, синку! Добре, Остапе! — кричав Тарас — от я зараз за тобою. — А сам все відбивав ся від напастників. Бєть ся і рубає Тарас, сипле гостинці сему і тому на голову, а сам глядить все вперед на

Остапа, і видить, що вже знов зчепилось з Остапом трохи не восьмеро разом.

— Остапе, Остапе! не піддавай ся!

Та вже одолівають Остапа; вже один накинув єму на шию аркан, вже вяжуть, вже беруть Остапа.

— Ей, Остапе, Остапе! — кричав Тарас, пробиваючись до него, рубаючи на капусту стрічних і бічних. — Ей, Остапе, Остапе!... — Але мов тяжким каменем придавило єго самого всю-ж мить. Все закрутилось і перевернулось в очах єго. На мить безладно сверкнули перед ним голови, копя, дим, блиски огню, гиляки з листєм дерев, що мелькнули єму в самі очі. І покотив ся він, як підрубаний дуб, на землю. І туман заступив єму очі.

X.

— Довго-ж я спав! — сказав Тарас, проснувшись, як після важкого похмільного сну, і стараючись розпізнати предмети, що єго окружали. Страшна неміч перемагала єго члени. Ледви виступали перед ним стіни і угли незнакомої сьвітлиці. Вкінці замітив він, що перед ним сидів Товкач, і, здавалось наслухував за кожним єго віддихом.

— Так, — подумав собі в дусі Товкач,

— заснувби ти може й на віки! — Але не сказав нічого, погрозив пальцем і дав знак мовчати.

— Та скажи-ж мені, де я тепер? — спитав знов Тарас, напружуючи ум і стараючись пригадати минуле.

— Мовчи-ж! — прикрикнув грізно на него товариш. — Чого тобі еще хочеть ся знати? Хиба ти не бачиш, що цілий порубаний? Вже дві неділі, як ми з тобою скачемо, без віддиху, і як ти в горячці і в жарі верзеш і плетеш нісенітницю. От в перве заснув спокійно. Мовчи-ж коли не хочеш самого себе набавити лиха.

Але Тарас все старав ся і силував ся зібрати свої мисли і пригадати минуле.

— Атже-ж мене прихопили і окружили було зовсім ляхи? Мені-ж — ніяк було вибити ся з товпи?

— Мовчи-ж, кажуть тобі, чортеня! — скрикнув Товкач сердито, як пістунка виведена з терпеливості, кричить на невгомного пустунчика-мазунчика. — Яка тобі користь знати, як вибрав ся? Досить що вибрав ся. Знайшлись люди, що тебе не видали — і буде з тебе! Нам еще не мало ночий втікати разом! Ти думаєш, що пійшов за простого козака? Де там! оцінили твою голову на два тисячі червінців.

— А Остап? — скрикнув нагло Тарас, наважив ся встати і враз пригадав, як Остапа схопили і звязали в очах єго, та що він тепер вже в ляцьких руках. І обіймало горе єго стару голову. Зірвав і скинув він всі перезязки ран своїх; кинув їх далеко проч, хотів голосно щось сказати — і замість того наплів нісенітниць: жар і горячка знов єго опанували, і полились без путя і звязку недоладні річи. А тимчасом вірний товариш стояв перед ним, сварячи, розсипаючи без міри прикрі слова докорів і замітів. Вкінци, хватив він єго за руки і ноги, спеленав як дитину, поправив всі перевязки, завинув єго в волову шкіру, повязав лубєм, і прикріпивши верівками до сідла, помчав ся знов з ним в дорогу.

— Хоч неживого, а доведу тебе! Не pozwолу, щоб ляхи глумились над твоєю козацькою головою, на кусні рвали твоє тіло та кидали єго в воду. Нехай же, хоч і орел буде висмикати з під твого чола очи, та нехай же степовий наш орел, а не той, що прилітає з польської землі, ляцький. Хоч неживого, а доведу тебе до України.

Так говорив вірний товариш. Гнав без віддиху днями і ночами і привіз єго непритомного в саму Запорозжську Січ. Там взяв ся він лічити єго невтомимо зілем і окладами;

знайшов якусь сьвідущу жидівку, котра місяць напувала єго всілякими ліками аж в кінци Тарасови полегшало. Чи ліки, чи своя зелізна сила взяли верх, досить що він через півтора місяця став на ноги; рани вигоїлись, і тільки сліди шабель вказували, як глибоко колись був ранений старий козак. Однак помітно став він похмурий і сумний. Три тяжкі морщини насунулись на чоло єго і вже ніколи більше не уступались. Оглянув ся він тепер кругом себе: все нове на Січи, всі перемерли старі товариші. Ні одного з тих, що стояли за праве діло, за віру і братерство. І ті, що пішли з кошовим в погоню за татарами, і тих вже не стало давно: всі положили голови, всі погинули, хто полягши чесною головою в самій борбі, а хто на безвідю і безхлібю, серед кримських степів; иньший в полоні пропав, не винісши ганьби; і самого давного кошового вже давно не було на сьвітї, і нікого з давних товаришів, і давно вже поросла травною кипуча колись козацькая сила. Чув він лиш, що був пир сильний, шумний пир; посуда вся на черепе побита; нігде не осталось вина ні каплі; розхопили гості і слуги всі дорогі кубки, всю посуду — і сумний стоїть ґазда дома, думаючи: „краще-б і не було того пира.“ Даром старались займити

і розвеселити Тараса; даром бородаті, сиві бандуристи, проходячи по два і по три, виславляли єго козацькі подвиги, суворо і байдужно глядів він на все, і на спокійнім лиці єго виступало невгасиме горе, і тихо, понуривши голову, говорив він: „Сину мій! Остапе мій!“

Запорожці збирались в морський поход. Двісті човнів спущено в Дніпер, і Мала Азия виділа їх, з бритими головами, з довгими чубами, передавших мечеві і огневі єї цвітучі береги. Вона бачила чимало дегтем запачканих казацьких шараварів, жилавих рук з чорними нагайками. Запорожці переїли і переломили весь виноград, в мечетах лишили цілі купи гною; перські дорогі шалі брали на очкури і оперізували ними замащені жупани. Довго єще подибувались в тих сторонах коротенькі запорожські люльки. Вони весело плили назад; за ними гнав ся в десять пушок турецький корабель і вистрілами з всіх дул своїх розігнав, як птахів, їх дряхлі човни. Третина їх потонула в морських глибинах; але останні знов зібрались разом і прибули до Дніпрового гирла з дванайцятьма бочівками, набитими цехинами. Та все те вже не для Тараса було. Він втікав на луки, на степи, ніби полювати, але набій оставав ся в ру-

пниці. І, поклавши єї, повен туги, сїдав він на ~~мерзляк~~ березі. Довго сидів там, понуривши голову і все повтаряючи: „Остапе мій! Остапе мій!“ Перед ним вилискувалось і стелилось Чорне море; в далекім очереті скигліла чайка; білий вус єго блищав сріблом, а слеза капала одна за другою.

І не видержав дальше Тарас.

— Що нї було-б, пійду розвідати, що він: чи живий? чи в могилі? чи вже і в самій могилі нема єго? Розвідаю за всяку ціну!

Через неділю вже знайшов ся він в місті Умани, узброєний, на кони, з копом, шаблею, подорожним ведром при сідлі, походним горшком з саламахою, пороховими набоями, кінськими путами і иньшим знарядем. Він прямо підїхав під нехарний, грязний домик, де невеличкі віконця ледви були видні, закопчені не знати чим; димар затканий був шматою, а дїрява криша ціла була вкрита воробцями. Стирта всякого сьмітя лежала проти самих дверей. З вікна визирала голова жидівки в чепци з потемнілими жемчугами.

— Муж дома? — спитав Бульба, зсїдаючи з коня і привязуючи поводи до залізного гачка при самих дверех.

— Дома, — сказала жидівка і поквапилась зараз вийти з пшеницею в коробочці для коня і квартою пива для лицаря.

— Де-ж твій жид?

— Він в другій сьвітлиці, молить ся, — промовила жидівка, кланяючись і пожелавши здоровля в хвили, коли Бульба підніє до уст квартиру.

— Остань ся тут, накорми і напій мого коня, а я пійду, поговорю з ним сам. В мене до него діло.

Тим жидом був звістний Янкель. Він вже опинив ся тут арендарем і коршмарем; взяв потрохи веїх доокрестних панів і шляхту в свої руки, виссав потрохи майже веї гроші і сильно зазначив свій жидівський побут в сій стороні. На три милі довкола не було ні одної хати в порядку: все валилось і нищилось, все порозпивалось, і остались нужда та обірванці; мов після пожару чи чуми вивітрив ся цілий край. І коли-б десять літ еще пожив там Янкель, то він, імовірно, провітрив би й ціле воєводство.

Тарас війшов у сьвітлицю. Жид молив ся, накрившись своїм досить замащеним рядном, і обернув ся щоб в останне сплюнути, звичаєм своєї віри, коли нараз очи єго зустріли стоявшого позаду Бульбу. Так і кинулись жидови передовсім в очи два тисячі червінців назначених за єго голову; але він завстидав ся свого користолюбя і силував ся придавити в собі бічну думку

про золото, котре як червак точить душу жида.

— Слухай, Янкель! — сказав Тарас жидови, що зачав перед ним кланятись і запер обережно двері, щоб їх не бачили. — Я спас твоє жите — тебе роздерли-б, як собаку, запорожці, — тепер на тебе черга, тепер зроби мені прислугу!

Лице жида злегка зморщилось.

— Яку прислугу? Скоро така прислуга, що можна зробити, то чому-б не зробити?

— Не говори нічого. Вези мене в Варшаву!

— В Варшаву? Як се в Варшаву? — сказав Янкель. Брови і плечі єго піднеслись в гору з зачудованя.

— Не говори мені нічого. Вези мене в Варшаву! За всяку ціну я хочу еще раз побачити єго, сказати єму хоч одно слово.

— Кому сказати слово?

— Єму, Остапови, мому синові.

— Хиба пан не чули, що вже...

— Знаю, знаю все: за мою голову дають два тисячі червінців. Знають се вони, дурні, ціну їй! Я тобі пять тисячів дам. От тобі два тисячі зараз! — Бульба висипав з шкіряного кашука два тисячі червінців. — А решта — скоро вернесь.

Жид як стій вхопив полотенце і накрив ним червінці.

— Ай, славна монета! ай, добра монета! — говорив, обертаючи один червінець в руках і пробуючи зубами. — Я думаю, той чоловік, в котрого пан забрали такі гарні червінці, години не прожив на сьвітї: пійшов зараз до ріки, та і потонув там після таких славних червінців.

— Я не просив би тебе. Я сам може відпитав би дорогу в Варшаву; але мене можуть як-не-будь пізнати і зловити прокляті ляхи; бо я не сильний на викрути. А ви, жиди, на те вже й сотворені. Ви й чорта в поле вивели-б: ви знаєтесь на всіх штуках: от чому я прийшов до тебе! Та в Варшаві сам я нічого не виграв би. Зараз запрягай віз і вези мене!

— А пан гадають, що то так просто: взяв кобилу, запряг тай вйо, вйо, сїра! Гадають пан, що можна так, як є, не сховавши, везти пана?

— Ну, то ховай, ховай, як знаєш: в порожну бочку, чи в що?

— Ай, вай! А пан гадають, хиба можна сховати єго в бочку? Пан хиба не знають, що всяке подумає, що в бочці горівка?

— Ну, то нехай і думає, що горівка.

— Як? Нехай думає, що горівка? —

сказав жид і вхопив себе обома руками за пейсики, а потім підніс в гору обі руки.

— Ну, що-ж ти так напудив ся?

— А пан хиба не знають, що Бог на те створив горівку, щоб її всякий пробував? Там все лакітники, ласуни: шляхтич побіжить п'ять верст за бочкою, видовбає як раз дірочку, тогді побачить, що не тече і скаже: „Жид не повезе порожної бочки; певно, тут є що-не-будь! Взяти жида, звязати жида, відобрати всі гроші в жида, посадити в тюрму жида!“ Тому що все, що лиш є недоброго, все валить ся на жида; тому що жид всякий має за собаку; тому що думають: вже й не чоловік, скоро жид!

— Ну, то положи мене в возі з рибою!

— Не можна, пане; бігме, не можна! По цілій Польщі люди голодні тепер як собаки: і рибу розкрадуть і пана намацають.

— То вези мене хоч на чорті, аби лиш віз!

— Слухайте, слухайте, пане! — сказав жид, засукавши краї своїх рукавів і підходячи до него з розставленими руками. — От що ми зробимо. Тепер будують скрізь кріпости і замки; з Німеччини приїхали французькі інженери і тому по дорогах везуть много цегли і каменя. Пан нехай покладуть ся на дні воза, а верх я заложу

цеглою. Пан здорові і моцні з виду то й нічого єму, коли буде тяженько; а я зроблю в возі зі споду дірочку, щоб годувати пана.

— Роби, як хочеш, лиш вези!

І через годину з цеглою віз виїхав з Уманя, запряжений в дві клячі. На одній сидів високий Янкель, а довгі, кручені пейсики єго розвівали ся з під жидівської ярмулки, кілька разів він підскакував на кони, довгий, як верета, поставлена на дорожі.

XI.

Тогді, коли се діялось, на пограничах не було еще ніяких цлових урядників ні сторожі, тої страшної грози промислових людей, і тому всякий міг везти, що єму сподобалось. Скоро-ж хто робив трус і ревізію, то понайбільше для своєї власної користи, особливо, коли єго власна рука мала достаточний розмах і вагу. Але на цеглу не було ласих, і вона в'їхала без перепон в головну браму города. Бульба в своїй тісній кліти міг лиш чути шум, крики візників і більше нічого. Янкель, підскакуючи на своїм низенькім, запароше-нім кони, повернув, зробивши пару оборотів

у темну, вузьку уличку, звану Грязною або й Жидівською, тому що тут справді находились жида трохи не з цілої Варшави. Та улиця дуже була похожа на вивернене нутро заднього двора. Сонце, здавалось, зовсім сюди не заглядало. Цілком почорнілі деревляні доми, з множеством вистаючих з вікон жердок, еще побільшували сумерк. Зрідка червоніла між ними цегляна стіна, але і та вже в многих місцях перемінчалась в зовсім чорну. Іноді лиш в горі отинкований кусень стіни, обхоплений сонцем, блищав нестерпимою для ока білостью. Тут все складало ся з сильних контрастів: рури, шматки, всякий дрібязк, викинені розбиті горшки. Всякий, що лиш було в него негідного, метав на улицю, подаючи прохожим можливість кормити всі чувства свої тим дрантем. Іздець з коня мало що не досягав рукою жердок протягнених через улицю з одного дому до другого, на яких висіли жидівські панчохи, короткі штанці і окопчена гусь. Часом доволі смаглявеньке личко жидівки, убрane потемнілими перлами, визирало з старого віконця. Куца жидиків, засмарованих, обірваних, з крученим волосем, кричала і бовталась в болоті. Рудий жид з сіменами по цілім лицю, що робили его похожим на воробляче яйце, виглянув з вікна;

зараз заговорив з Янкелем на своїм жаргоні, і Янкель зараз в'їхав у один двір. Улицею йшов другий жид, затримався, зайшов теж в розмову, і коли Бульба ви-карабкався вкінці з під цегли, він побачив трох жидів, що говорили з великим запалом.

Янкель обернув ся до него і сказав, що все буде зроблене, що єго Остап сидить в городській тюрмі, і хоч трудно підмовити сторожу, та все таки він сподіється дати їм нагоду побачитись.

Бульба ввійшов з трома жидами в кімнату.

Жиди почали знов говорити між собою на своїй незрозумілій мові. Тарас позирав на кожного з них. Щось здавалось, сильно зворушило єго: на грубім і рівнодушнім лиці єго спалахнуло якесь погубне полум'я надії, — надії такої, яка навіщає інколи чоловіка в останнім степені розпуки; старе серце єго зачало сильно битись, неначе в молодця.

— Слухайте, жиди! — сказав він, а в словах єго було щось одушевлене. Ви все на світі можете зробити, ви добудете хоч би з дна моря, і пословиця давно вже каже, що жид себе украде, коли на крадіж пійде. Визволіт мені мого Остапа! Дайте єму нагоду втекти з диявольських рук. От

я сему чоловікови прирік дванайцять тисячів червінців, — я єще дванайцять добавлю. Всі які лиш є в мене, дорогі кубки, все закопане в землі золото, хату і послідну сорочку продам і зроблю з вами контракт на ціле жите з тим, щоб все, що лиш здобуду на війні, ділити з вами по половині.

— Ой, не можна, любенький пане! не можна! — сказав зітхаючи Янкель.

— Ні, не можна! — сказав другий жид. Всі три жиди зглянулись по собі.

— А стрібувати, — сказав третій, боязко позираючи на двох других, — може Бог дасть?

Всі три жиди зашварготали по німецьки. Бульба, хоч і як острив свій слух, нічого не міг відгадати; він чув лиш часто повторюване слово „Мардохей“ і більше нічого.

— Слухайте, пане! — сказав Янкель, — треба порадитись в такого чоловіка, якого єще ніколи не було на сьвітї. У-у! там такий мудрий, як Соломон, і коли він нічого не втне, то вже ніхто на сьвітї не pomoже. Сидіть тут; от ключ, і не впускайте нікого! — Жиди вийшли на улицю.

Тарас запер двері і поглянув крізь маленьке віконечко на той грязний жидівський вид. Три жиди стали серед улиці і почали

говорити доволі горячо; до них пристав скоро четвертий, вкінці й п'ятий. Він чув знов повторюване: „Мардохей, Мардохей.“ Жи́ди безнастанно зиркали в одну сторону улиці; врешті в кінці єї з поза одного облупаного дому показала́сь нога в жидівськiм черевикy і мелькнули фалди халата.

— А, Мардохей! Мардохей!—закричали всі жи́ди в один голос.

Кошавий жид, трохи коротший від Янке́ля, але значно більше покритий морщинами, з превеликою верхньою губою, приблизив ся до нетерпеливої товпи, і всі жи́ди на випередки спішили розповідати єму, при чім Мардохей пару разів позирав на маленьке віконце, і Тарас догадував ся, що се йшла річ про него. Мардохей розкидав руками, слухав, перебивав річ, часто спльовував на бік, і підносячи фалди халата, запахав у кишеню руку і виймав якісь брязкальця, при чім показував огидні свої пантальони. Вкінці всі жи́ди зчинили такий крик, що жид, поставлений на сторожи, мусів давати знак, щоб мовчали, а Тарас вже почав побоюватись о себе. Але розваживши, що жи́ди не можуть инакше на раджуватись, як на улиці, і що їх бесіди сам чорт не розбере, він успокоїв ся.

Через дві хвилі жи́ди всі разом вийшли

в єго кімнату. Мардохей приступив до Тараса, поклепав єго по плечи і сказав:

— Коли ми та Бог захочем, то вже буде так, як треба.

Тарас подивив ся на того Соломона, якого єще не було на сьвітї і набрав якоїсь надїї. Справді, вид єго міг збудити якесь довіре: верхна губа в него була, по просту, страховищем; грубість єї, без сумніву, була наслідком внішних причин. В бороді того Соломона було тільки з пятайцять волосків, і то по лівій стороні. На лиці в Соломона було тільки знаків від побоїв, одержаних за хоробрість, що він певно давно загубив їм лїк, і привик уважати їх за свої з роду.

Мардохей вийшов разом з товаришами, повними подиву для єго мудрости. Бульба остав ся сам. Положенє єго було дивне, небувале: він чув перший раз в житю неспокій. Душа єго була в стані горячки. Він не був той давний витревалый, неподатливый, кріпкий, як дуб; він був тепер слабодух; він був тепер слабый. Кидав ся за кождим шелестом, на вид кождої нової жидівської фігури, що показувалась кінець улиці. Так перебув він якось цілий день; не їв, не пив, і очи єго не відривались ні на хвилину від невеличкого віконця на улицю. Вкінци

вже пізнім вечером показалися Мардохей та Янкель. Серце в Тараса замерло.

— Що? повелось? — спитав їх з нетерпеливостю дикого коня.

Та заки еще жиди встигли відсапнути, щоб відповісти, Тарас замітив, що в Мардохея вже не було послідного жмутка волося, який, хоч досить неохайно, а все-ж вив ся кільцями з під ярмулки. Видко було, що він мав щось сказати, але наговорив такого, що Тарас нічого не зрозумів. Та й сам Янкель прикладав дуже часто руку до губи, неначе-б її відморозив.

— Ой, любий пане! — сказав Янкель, — тепер ніяк не можна! Такий недобрий народ, що ему на саму голову наплювати. От і Мардохей скаже. Мардохей робив таке, якого еще не робив ніякий чоловік на сьвіті; але Бог не судив, щоб так було. Три тисячі війська стоять, і завтра їм всім буде смерть.

Тарас глянув в очи жидам, але вже без нетерплячки і гніву.

— А скоро пан хотять бачитись, то завтра треба рано, так щоб еще й сонце не сходило. Вартові годять ся, і один левентар прирік. Та лиш нехай їм не буде на тім сьвіті щастя, ой, вей, мір! Що за захланний

народ! І між нами таких нема: пятьдесят червінців я дав кождому, а левентареві...

— Добре. Веди мене до него! — озвав ся Тарас рішучо, і ціле завзяте вернулось в єго душу. Він пристав на раду Янкеля, щоб перебратись за чужоземного графа, що приїхав з німецької землі, на яку ціль одежу вже встиг роздобути далековидий жид. Було вже по-ночі. Господар дому, звістний рудий, сіменастий жид, витяг твердий сїник покритий якоюсь рогожею, і кинув єго на лавку для Бульби. Янкель ляг на полу на такій самій постели. Рудий жид випив невеличку чарку якоїсь наливки, скинув халат, і зробившись в своїх панчохах і черевиках трохи похожим на цапка, полїз зі своєю жидівкою у щось таке як шафа. Двоє жиженят, мов два домашні песики, лягли на полу коло них. Але Тарас не спав; він сидїв неповорушно і злегка тарабанив пальцями по столї; держав у губі люльку і пускав дим, від якого жид крізь сон пчихав і закривав покривалом свій ніс. Ледви неба успїло доторкнутись перше блїде проміне зорі, він вже трунув ногою Янкеля.

— Вставай жиде, і давай твою графську одежу!

В мить одяг ся він; почорнив вуси, брови, насунув на тімя маленьку шапочку

— і ніхто з найблизших козаків не міг би пізнати его. З виду виглядав на трийцять п'ять літ, не більше. Здоровий румянець грав ся на его щоках, і самі морщини надавали ему щось приказуюче. Одежа, убрана золотом, була ему дуже до лиця.

Улиці еще спали. Ні одно купецьке єство не показувалось в городі з коробкою в руках. Бульба і Янкель прийшли до будинку, що мав вид сидячої чаплі. Він був низький, широкий, величезний, почорнілий, і з одного боку висунулась, як шия бузька, довга, вузка вежа, над якою сторчав кусень криші. Сей будинок служив для множества різних цілій: були і касарні, і тюрма, і навіть карний суд. Наші путники, ввійшли в браму і знайшлись серед просторої салі чи критого двора. З тисяч люда спало разом. Напротив ішли низенькі двері, перед котрими сиділи два вартівники і грали якусь гру, що при ній один другого бив пальцями по долони. Вони мало звернули уваги на пришельців і підвели голови аж тогді; коли Янкель сказав:

— Се ми; чуєте, панове: се ми.

— Ідїть! — говорив один з них, відчиняючи одною рукою двері, а другу підставляючи своему товаришеви під удари.

Вони вступили в коридор, вузкий, те-

мний, що опять завів їх в таку-ж салю з маленькими віконцями в горі.

— Хто іде? — закричало кілька голосів, і Тарас побачив досить много воїнів в повній збруї. — Нам нікого не дозволено впускати.

— Се ми! — кричав Янкель, — ей Богу, ми, ясні панове! — Але ніхто не хотів слухати. На щастє в сам час підійшов якийсь товстяк, що з всіх признаков видавав ся начальником, бо й лаяв ся найсильнійше.

— Пане, се-ж ми; ви вже знаєте нас, і пан граф еще подякує.

— Пропустіть, сто дідьків чортовій мамі! І нікого більше не впускайте. Та шабель щоб ніхто не кидав і не собачив ся на полу...

Дальших слів краснорічивого розказу вже не чули наші путники. „Се ми, се я, се свої!“ говорив Янкель, стрічаючи кожного.

— А що, можна тепер? — спитав він одного зі сторожі, коли вони вкінці підійшли до того місця, де коридор вже кінчив ся.

— Можна; тільки не знаю, чи пропустять вас в саму тюрму, — відповідав один вартовий.

— Ой, вей, — прогомонів тихо жид, — то погано, любий пане!

— Веди! — озвав ся вперто Тарас. Жид повинував ся.

При дверех до льоху, що кінчились

в горі шпилем, стояв гайдук, з вусами в три пасма. Верхне пасмо вусів ішло назад, середнє просто вперед, третє в низ, що робило єго вельми похожим на кота.

Жид скорчив ся в три погібелі і майже боком підійшов до него.

— Ваша ясновельможність! Ясновельможний пане!

— Ти, жиде, се мені говориш?

— Вам, ясновельможний пане.

— Гм... а я, по просту, гайдук! — сказав трипасмуватий вусач з повеселілими очима.

— А я, бігме, думав що то сам воєвода. Ай, ай, ай... — При тім жид покрутив головою і розчепірів пальці. Ай, який поважний вид! Ей Богу, полковник, чисто полковник! От єще-б тільки з на палець додати, то й полковник! Варто-б пана посадити на жеребця, такого скорого, як муха, тай нехай би полки муштрував!

Гайдук поправив долішний пас вусів своїх, при чім очи в него зовсім звеселіли.

— Що за народ воєнний! — не переставав жид, — ох, вей мір! що за народ хороший! Шнурочки, бляшечки... так від них блищить, як від сонця; а „цурки,“ де лиш увидять воєних... ай, ай! — Жид знов покрутив головою.

Гайдук підкрутив рукою верхні вуси і процідив крізь зуби звук, трохи подібний до кінського іржання.

— Прощу пана зробити мені ласку! — озвав ся жид, — от князь приїхав з чужого краю, хоче подивитись на козаків. Він еще з роду не бачив, що се за народ козаки.

Поява чужоземних графів і баронів була в Польши доволі звичайна: їх часто спроваджувала єдино цікавість поглянути на сей майже пів-азиятський кут Європи; Москва і Україна для них лежали вже в Азії. І тому гайдук, поклонившись досить низько, вважав приличним додати кілька слів від себе:

— Я не знаю, ваша ясновельможність, — говорив він, — чого вам хочеть ся дивити на них. То собаки, а не люди. І віра в них така, що ніхто не пошанує.

— Брешеш, бісів сину! — сказав Бульба, — сам ти собака! Як ти сьмієш говорити, що нашої віри не пошанують? Се вашої єретичої віри не шанують!

— Еге, ге! — сказав гайдук, — а я знаю, приятелю, хто ти: сам ти з тих, що вже сидять в мене. Постривай же, я покличу сюди наших.

Тарас пізнав свою неоглядність, але упір і досада не дали єму надуматись, як на-

правити-б єї. На щастє Янкель тут же встиг вмішатись.

— Ясновельможний пане! як же можна, щоб граф та був козак, то де-б він дістав одяг і такнй вид графський?

— Говори собі... — І гайдук вже отворив було свою широку губу, щоб крикнути.

— Ваше королівське Величество! мовчіть! мовчіть, Бога ради! — закричав Янкель. — Мовчіть! ми вже вам за се заплачимо так, як єще ніколи й не бачили: ми дамо вам два золоті червінці.

— Еге! два червінці мені що: я цируликови даю два червінці за те, щоб мені лиш пів бороди оголив. Сто червінців давай, жиде! — Тут гайдук закрутив верхні вуси. — А не даш сто червінців, зараз крикну!

— І на що-б так много? з болем сказав поблідши жид, розв'язуючи шкіряний мішок свій; але він щасливий був, що в єго капшущі не було більше, і що гайдук по-за сто не вмів числити.

— Пане, пане! вийдїм скорше! Бачите, який тут недобрий народ! — сказав Янкель, замітивши, що гайдук периберав на руці гроші, неначе-б жалував, що не заправив більше.

— Що-ж ти, чортів гайдуче, — сказав Бульба, — гроші взяв, а показати і не

в гадці? Ні, ти мушиш показати. Вже скоро гроші дістав, то ти не в праві тепер відказати.

— Ідїть, ідїть до чорта! а то я зараз дам знати, і вас тут... Вон скорше, говорю я вам!

— Пане, пане! пійдїм, ей Богу, пійдїм! Цур їм! Нехай приснить ся їм таке, що лиш наплювати! — кричав бідний Янкель.

Бульба помалу, понуривши голову, обернув ся і йшов назад, напастований докорями Янкеля, що єго гризла журба на саму гадку про даром потрачені червінці.

— І на що-б зачіпати! Нехай би лаялась собака! То вже такий народ, що не може без лайки! Ох, вей мір! Яке нещастє посилає Бог людям, Сто червінців лиш за те, що прогнав нас! А наш брат: єму і пейсики обірвуть і з морди зроблять таке, що й дивитись нї на що, а нїхто не дасть сто червінців. О, Боже мій, Боже милосердний!

Однак ся невдача далеко більше діткнула Бульбу: вона виражалась погубною полуміню в єго очах.

— Ходїм! — сказав він враз, неначе-б прокинувшись, — ходїм на майдан. Я хочу подивитись як єго мучити будуть.

— Ей, пане! чого ходити. Та-ж нам тим не помогти вже.

— Ходім! — сказав уперто Бульба, і жид, як нянька, зітхаючи, побрив слідком за ним.

Майдан, де мала наступити кара смерти, легко було відпитати; народ сипав туди з всіх сторін. В тогдішній дикий вік се було одно чи не найцікавіше видовище не лиш для черні, але і для висших клас. Множество старух препобожних, множество молодих дівчат і невіст пребоязких, яким опісля цілу ніч снились окривавлені трупи, котрі кричали крізь сон так грімко, як лиш може крикнути п'яний гусарин, не пропускали все таки ні одної нагоди з цікавості. „Ах, що за муки!“ кричали многі з гістеричною горячкою, закриваючи очі і відвертаючись, однак перестоювали часом доволі довго. Інший, і губу роззявивши, і руки витягши вперед, бажав би вискочити всім на голови, щоб відтам подивитись ліпше. З товпи вузких, невеликих і звичайних голів висовував своє товсте лице різник, дивився бачно на все з видом знатока і розмавляв односкладовими словами з рушникарем, котрого називав кумом, тому що в сьвято напивався з ним в однім шинку. Другі спорили з завзятем, иньші навіть ішли о заклад; але більше було таких, що на цілий сьвіт і на все, що лиш діється

на сьвітї, глядять, довбаючи пальцем в носї. Попереду всїх, коло самих вусачїв, що творили мїйську гвардию, стояв молодий шляхтич, чи буцїм шляхтич, в воєннїм костюмї, котрий надяг на себе рїшучо все, що лиш було в него, так що на єго квартирї оставались лиш старї черевики і сорочка-дранка. Два ланцюшки, один над другим, висїли в него на шії з якимсь дукачем. Він стояв з коханкою своєю, Юзею і безнастанно озирав ся, щоб хто-не-будь не замарав єї шовкової сукнї. Він їй розтолкував до чиста все, так що вже рїшучо не було що додати.

— От се, душенько Юзю, — говорив він, — весь народ, що бачите, прийшов, щоб подивитись, як будуть карати проступникїв. А от той, душенько, що бачите — держить в руках сокиру і другї інструменти, то кат, і він буде карати. І як зачне колесувати і другї муки завдавати, то проступник єще буде живий; а коли відрубають голову, тогдї єму нї кричати вже нї їсти, нї пити, бо в него, душенько, не буде вже голови.

І Юзя всего того слухала зі страхом і зацікавленєм. Криші домїв були засїяні народом. З вікон в кришах визирали дивогляднї пики в вусах і в чїмось похожїм на очїпки. На балконах, під балдахимами, сидїла аристокрація. Гарненька ручка панни,

що сьміялась і блищала, як білий цукор, держалась поруча. Ясновельможні пани, доволі огрядні, гляділи з поважним видом. Холоп, в блискучій одежи, з відкинутими назад рукавами розносив тут-же всілякі напїтки та їду. Часто пустїйка з чорними очима, хвативши ясною ручкою своєю тїсточка і овочі, кидала в народ. Товпа голодних лицарів ловила їх в підставлені шапки, і який-не-будь високан шляхтич, висунувши ся з товпи своєю головою, в полинялім червонім контуши, з почорнілими золотими шнурками, хапав перший, при помочи довгих рук, цілував добичу, пригортав єї до серця і потім клав у рот. Сокіл, що висїв у золотій кліти під бальконом, був теж зрїтелем: перекрививши на бік ніс і піднявши лапу, він і собі-ж оглядав таксамо пильно народ. Але товпа нараз зашуміла, і з всіх сторін понеслись голоси: „Ведуть! ведуть! козаки!“

Козаки йшли з відкритими головами, з довгими чубами: бороди в них були запущені. Вони йшли ні боязко, ні понуро, а з якоюсь тихою гордостю; їх ноша з дорогого сукна зносилась і маялась на них старими стряпками; вони не дивились і не кланялись народови. По переду всіх ішов Остап.

Як було старому Тарасови, коли побачив свого Остапа? Що діялось тогді в єго серци? Він глядів на него з товпи і не уронив ні одного руху єго. Вони підійшли до місця кари. Остап станув. Єму першому приходилось випити чашу горя. Він глянув на своїх, підвів руку в гору і заговорив грімко:

— Дай же, Боже, щоб усі, які лиш стоять тут єретики, не почули, нечестиві, як караєть ся християнин! Щоб ні один з нас не промовив ні одного слова! — Після того він ступив на шафот.

— Добре, синку, добре! — сказав тихо Бульба і понурив до землі свою сїду голову.

Кат здер з Остапа старі лахи; єму привязали руки і ноги до приготованої нарочно колоди і... Не будемо томити читачів картиною пекельних мук, від яких дубом стало-б волосє. Вони були плодом тогдішного дикого, лютого віку, коли чоловік вів єще кроваве житеє самих воєнних подвигів, і загартував ся в нїм душею, переставши бути чоловіком. Даром деякі, одиниці, що були виїмками з віку, являлись противниками сих грізних поступків. Даром король і многі лицарі, просьвічені умом і душею, толкували, що така жорстокість кар може лиш роз'ярити месть козаччини. Але власть короля і розумних думок нічим була перед

бутою і самоволею польських маґнатів, що своєю легкодушністю, непонятним браком всякої обережності, дїтвацьким самолюбєм і порожною гордістю зробили сойм сатирою на управу. Остап, як велит, терпів муки і тортури. Нї крику, нї стону не було, коли стали крушити єму в руках і в ногах кости, коли страшний ломіт їх дав ся чути серед мертвої тишини далеким навіть ~~впродяж~~ ^{злагодіти} ~~впродяж~~, коли панночки випулили очи свої, — ніщо похоже на ~~стон~~ ^{стон} не вирвалось з уст єго, не здригнулось ~~єго~~ ^{єго} лице. Тарас в товпі стояв понуривши голову, і тут же гордо піднявши очи, потакуючи лиш говорив: „Добре, синку, добре!“

Але коли підвели Остапа на послїдні смертні муки, здавалось, неначе-б сила єго стала подаватись. І повів він очима навкруги: Боже! все незнані, все чужі лиця! Хоч би хто-не-будь з близьких був при єго смерті! Він не хотів чути голосїня і риданя слабої матери, нї божевільних зойків подруги, що рвала-б волосє і біла-б себе в білі груди; а рад би він тепер побачити твердого мужа, що розумним словом осьвіжив би єго і потїшив би при сконї. І впав він на силах і кликнув у немочи духа:

— Батьку! де ти? Чи чуєш ти се все?...

— Чую! — загуло серед загальної тишини і цілий мільйон народа в одній хвили зжахнув ся. Часть воєнних їздців кинулась запопадливо переглядати товпи народа. Янкель поблід, як смерть; і коли їздці трохи віддалились від него, він з ляком озирнув ся по за себе, щоб поглянути на Тараса; але Тараса вже коло него не було: за ним і слід замело.

ХІІ.

Віднайшов ся Тарасів слід. Сто двацять тисячів козацького війська появилось на границях України. Се вже не була яка-не-будь мала часть, ані відділ, що вийшов за добичею, або в погоню за татарвою. Ні, се підняв ся весь народ, бо сповнилось терпіне народа, — підняв ся на мечь за поруганє своїх прав, за потоптанє своїх звичаїв, за споневіряне віри предків і сьвятих обичаїв, за поганьбленє церков, за беззаконя чужоземних панів, за гнет, за унію, за соромне панованє жидови на християньській землі, за все, що помножувало і подвоювало з давних часів сувору ненависть козаків. Молодий, але сильний духом гетьман Остряниця вів усю несчислимую козацьку силу. При нїм визначав ся старший, досьвід-

чений товариш єго і порадник Гуня. Вісім полковників вело в полку по дванайцять тисячів. Два генеральні осавули і генеральний бунчучний їхали за гетьманом. Генеральний хорунжий був при головнім знамени; много других хоругов і знаків повівало дальше; бунчукові товариші несли бунчуки. Много теж було иньших старшин полкових: обозних, військових товаришів, полкових писарів, а з ними піших і кінних відділів; майже стілько-ж, кільки було реєстрових козаків, набралось охотників на конях і вільних. Зі всіх усюдів піднялись козаки: від Чигирина, від Переяслава, від Батурина, від Глухова, з Дніпрового Низу і з всіх єго повершин і островів. Безліч коний і табори возів тьмою тяглись по полях. І між тими як раз козаками, серед тих вісьмох полків, найвизначнійший був один полк; а тому полкови проводив Тарас Бульба. Все давало єму перевагу над другими: і старші літа, і досвід, і воєнне знанє, і найсильнїйша ненависть до ворогів. Навіть самим козакам видавалась непомірною єго безпощадна лють і жорстокість. Лиш огонь і шибеницю знала єго сїда голова, і рада єго в військовім сьвітї дихала тільки одною загладою.

Годї описувати всі битви, в яких показали себе козаки; годї описувати цілу

війну з початку до краю: все те списано на літописних картах. Звістно, яка се в Руській землі війна, розпочата за віру: не має сили сильнійшої над віру. Непоборима і грізна вона, як нерукотворна скеля серед бурливого, вічно змінчивого моря. З самого нідра морського дна підносить вона під небо свої незломні стіни, вся сотворена з одноцільного, цїпкого каменя. Зі всіх усюдів видна вона і глядить прямо в очи мимо-летним філям. І горе кораблеви, що наскочить на неї! В дрібязки летять єго безсильні знадіб'я, тоне і ломить ся на прах все, що лиш є на нїм, і жалібним криком погуби наповняєть ся поражений воздух.

На літописних картах змальовано докладно, як втікали польські гарнізони з визволюваних городів; як перевішувано безсовістних арендарів-жидів; якни слабий був коронний гетьман Микола Потоцький з многочисленною своєю армією при тій непобідимій силі; як, розбитий, втікаючи, перетопив він в невеличкій річці найкрасшу часть свого війська; як облягли єго в незначнім містечку Полоннім грізні козацькі полки, і як, до крайности доведений, польський гетьман під присягою прирік в імени короля і державних старшин в повни вдоволити всім і звернути всі давні права і привилеї. Та

13*

не з таких були козаки, щоб піддатись на се: знали вони вже, що таке польська присяга. І Потоцький не пишав ся-б довше на шести тисячнім своїм кони-аргамаку, очаровуючи очи знатних панночок та будячи зависть серед шляхти, не шумів би на соймах, приймаючи розкішними пирами сенаторів, коли-б не спасло єго руське духовенство самого таки містечка. Скоро вийшли на стрічу всі попи в сьвітлих ризах, з іконами і хрестами, а по переду сам архиерей з хрестом в руці і в пастирській мітрі, склонили козаки всі свої голови і познимали шапки. Нікого не почили-б під ту пору, навіть самого короля; але против своєї церкви християнської не поважились, і віддали честь духовенству. Згодив ся гетьман разом з полковниками пустити Потоцького, взявши від него присягу на те, що лишить свободу всім християнським церквам, забуде стару вражду і не нанесе ніякої обиди козацькому війську. Один лиш полковник не згодив ся на такий мир. Тим одним був Тарас. Вирвав він жмут волося з голови своєї і крикнув:

— Ей, гетьмане і ви полковники! не пускайтесь на таке бабське діло! не вірте ляхам: продадуть псявіри!

Коли-ж полковий писар подав услівє,

а гетьман підписав єго власною рукою, він скинув з себе чистий булат, дорогу турецьку шаблю, з найліпшого заліза, розломив її на двоє і кинувши оба кінці далеко в дві сторони, сказав:

— Прощайте-ж! Як двом кінцям сеї шаблі не злучитись в одно і не сотворити одної шаблі, так і нам, товариші, не бачитись більше на сїм сьвіті! Затямте-ж собі моє прощальне слово... (при сїм слові голос єго виріс, підніс ся висше, набрав невідомої сили — і збентежились всі від єго віщих слів). — В годину смерти своєї ви згадаєте мене! Думаєте, купили спокій та мир? Думаєте, панувати станете? Будети панувати другим панованєм: зідруть з твоєї голови, гетьмане, шкіру, набють єї гречаною половою, і довго будете оглядати єї по всіх ярмарках! Не задержите і ви, панове, голов своїх! пропадете в вогких льохах, замуровані в кам'яних стінках, скоро вас, як баранів, не зварять всіх живцем в кїтлах!... А ви, хлопці! — говорив він дальше, звернувшись до своїх, — хто з вас хоче вмирати своєю смертю, не по запічках і бабських лежанках, не п'яними під плотом коло шинку, подібно всякому стерву, а чесною, козацькою смертю, всі на одній постели, як жених з невістою? Чи може хочете вернути ся домів та перевернути

ся в недовірків, та возити на своїх спинах польських ксьондзів?

— За тобою, пане полковнику! за тобою! — скрикнули всі, що були в Тарасовім полку, а до них перебігло чимало других.

— А коли за мною, так за мною-ж! — сказав Тарас, нагрядив глибше на голову собі шапку, грізно глянув на всіх тих, що остались, поправив ся на своїм кони і крикнув своїм: не попрікне-ж ніхто нас обидним словом! — Ану, гайда хлопці, в гості до католиків! — І тут же вдарив по кони, і потяг ся за ним табор в сто возів, а з ними много було козацької кінниці і піхоти, і, обертаючись, грозив поглядом всім, що остались, — тай гнівний був погляд его. Ніхто не посьмів здержати їх. В очах всего війська відходив полк, і довго еще обертав ся Тарас, і все грозив.

Мов не свої стояли гетьман і полковники, задумались всі, і мовчали довго, неначе придавлені якимсь важким прочуєм. Не даром віщував Тарас: так все і сталось, як він віщував. Не в довзі, після віроломного поступку під Каневом, насаджена було голова гетьмана на кіл, а разом і голова многих передових старшин.

А що-ж Тарас? А Тарас гуляв по цілій Польщі з своїм полком, спалив вісімнайцять

містечок, близько сорок костелів, і вже доходив до Кракова. Много перебив всякої шляхти, розграбив що багатші і ліпші замки; розпечатали і розливали по землі козаки вікові меди і вина, старанно зберігані в панських льохах: порубали і попалили дорогі сукна, одежу і посуду, які знаходили в коморах. „Нічого не жалуйте!“ повтаряв лиш Тарас. Не пошанували козаки чорнобрових панночок, білогрудих, краснолицих дівниць; при самих вівтарях не могли спастись вони; підпалював їх Тарас разом з вівтарями. Не одні сніжнобілі руки піднимали ся з огнистого полумени до неба, серед жалібних криків, від яких стряслась би сама сира земля і степова трава поникла-б з жалю долів. Та не зважали ні на що жорстокі козаки, і беручи на копя з улиць немовлята їх, кидали до них-же в полумя. „Се вам, вражі ляхи, поминки по Остапі!“ приговорював заєдно Тарас. І такі поминки по Остапі робив він у кожній осели, поки польське правительство не побачило, що вчинки Тараса були чимось більше, ніж звичайним розбишацтвом, та поки тому-ж самому Потоцькому не поручено було з п'ятьма полками спіймати невідмінно Тараса.

Шість день втікали козаки манівцями перед всякими погонями; ледви видержу-

вали коні незвичайний побіг і спасали козаків. Але Потоцький сим разом був гідний порученої собі завдачі; невтомимо гнав ся він за ними і настиг їх на березі Дністра, де Бульба займив для відпочинку покинуту розвалену кріпость.

Над самою кручею близь ріки Дністра виднілась кріпость своїм зруйнованим валом і руїнами своїх стін. Трісками і полу-панною цеглою засіяний був верх кручі, готов леда хвиля обірватись і злетіти в пропасть. Тут то, з двох сторін від поля, обступив єго коронний гетьман Потоцький. Чотири дні бились і боролись козаки, відбиваючись цеглою і камінєм. Але вичерпались запаси і сили, і рішив Тарас пробитись крізь ряди. І пробились було вже козаки, і може єще раз послужили-б їм були вірно бистрі коні, аж тут, на самім бігу, задержав ся Тарас і скрикнув:

— Гов! випала люлька з тютюном, не хочу, щоб і люлька попалась вражим ляхам!

І нагнув ся старий отаман, став глядати в траві своєї люльки з тютюном, невідлучної товаришки на морях і на суші, і в походах і дома. А за той час набігла нагло ватага і захопила єго попід могучі рамена. Кинув ся було він всім тілом, та вже не посипались на землю, як бувало

перше посіпаки-гайдуки. „Ех, літа, літа!“ сказав він, і заплакав охлялий старий козак. Однак не літа були виною: сила поконала силу. Трохи не трийцять люда повисло йому на руках і на ногах. „Попалась ворона!“ кричали ляхи. „Тепер придумати-б лиш, яку-б йому собаці, красшу честь віддати.“ І присудили, з гетьманського приказу, спалити його живцем в очах всіх. Тут же стояло голе дерево, що в него верх розбило громом. Притягли його зелізними ланцями до пня дерева, цвяхом прибили йому руки, піднісши його висше, щоб всім був виден козак, і взялись зараз класти під деревом костир. Та не на костир глядів Тарас, не про огонь він думав, яким мали палити його; глядів він, сердега, в ту сторону, де відстрілювались козаки: йому з висоти все було видко, як на долони.

— Занимайте, хлопці, займайте мерщій — кричав він — той горбик, що за лісом: туди не підступлять вони. — Але вітер не доніс его слів. — От пропадуть, пропадуть ні за що! — говорив він в розпуці і глянув у низ, де блищав Дністер. Радість засяла в его очах. Побачив із-з чагарника вистаючі чотири керми, зібрав усю силу голосу і дзвінко закричав: — До берега! до берега, хлопці! Сходіть доріжкою, що по-під гору

на ліво. При березі стоять човни, всі забирайте, щоб не було погоні!

Сим разом повіяло вітром з другого боку, і всі его слова почули козаки. Але за таку пораду дістав ся ему тут же удар обухом по голові, що перевернув усе в очах его.

Пустились козаки душком підгірною доріжкою; а вже погоня за плечима. Видять: губить ся і веть ся доріжка, і много робить викрутасів на боки. „А, товариші! лихо знами!“ сказали всі, стали на мить, підняли свої нагайки, свиснули — і татарські їх коні, відділившись від землі, пластом простершись в воздуху, як змії, шугнули через пропасть і бовтнули просто в Дністер. Двох лиш не досягло до ріки, вдарились з вершин о каміне, пропали там на віки з кіньми, не встигнувши навіть крикнути. А козаки вже плили з кіньми рікою і відв'язували човни. Зупинились ляхи над пропастю, дивуючись нечуваному козацькому ділу і думаючи: чи скакати їм, чи ні? Один молодий полковник, жива, горяча кров, рідний брат тої прекрасної ляшки, що очарувала бідного Андрія, не довго думав, і кинув ся всіма силами з конем за козаками: перевернув ся тричі в воздуху з конем своїм і просто гепнув собою на острі скелі. На кусні роздерло его острі каміне, процав він серед пропасти,

а мозок єго, з кровю в суміш, збризькав кущі, що росли по нерівних стїнах кручі.

Коли прочуняв ся Тарас Бульба після удару і глянув на Дністер, вже козаки були на човнах і гребли веслами; кулі сипались на них з гори, але не досягали. І спалахнули радістю очи в старого отамана.

— Здорові були, товариші! — кричав він за ними з гори. — Згадуйте мене і з новою весною приходїть сюди знов, а гарненько погуляйте! Що взяли чортові ляхи! Думаєте, є що таке на сьвітї, чого побояв ся-б козак? Пострївайте-ж, прийде пора, буде час, побачите ви, що се таке православна руська віра! Вже й тепер зачувають далекі і близькі народи: повстане з руської землі свій володар, і не буде в сьвітї сили, що не покорилась би єму!..

А вже огонь знимав ся над костром, обхоплював єго ноги і слав ся полумїню по дереву... Та хиба найдуть ся на сьвітї такі огні, муки і така сила, що перемогла-б руську силу!

Чимала ріка Дністер, і много на нїй заток, річних густих трощ, мілин і безодень; блищить річне зеркало під дзвінкими голосами лебедїв, і гордий гоголь шпарко несеть ся по нїм, і много куликїв, червоно-

дзюбих птахів і всякої иньшої пташні в тростниках і на побережах. Козаки живо плили на вузьких двокермових човнах, дружно гребли веслами, обережно минали мілини, полохаючи летних птахів, і говорили про свого отамана.

К О Н Е Ц Ь .

Українські повісти М. Гоголя.

Все, що лиш по українськи написане — оригінальне чи перекладене — творить літературу українського народа.

В літературі українського народа — оригінальній чи перекладеній — можуть бути писаня, що крім української мови нічого українського в собі не містять; і можуть в ній бути писаня, що крім української мови мають на собі еще хиба поверховний український кольорит, поверховну українську декорацію. Але ані українська мова, ані поверховний український кольорит, ані поверховна українська декорація не є нічим таким, що могло б яке-не-будь писане вязати з житем українського народа внутрішно, органічно, ідейно. Проте-ж і все, що належить до літератури українського народа тим самим не конче еще мусить належати до народної української літератури. Література українського народа не є в своїй цілості народна українська.

Народну українську літературу треба-б що й нозложить з писань літератури українського народа, вибираючи з неї все, що звязане з житем того народа органічно, ідейно, хоч би се були й чужі, перекладені твори, а оставляючи на боці без огляду на вартість все, що з житем українського народа звязане поверховно (мовою, кольоритом, декорацією), хоч би се були навіть свої, оригінальні твори. В такій вибраній літературі українського народа,

II

в такій народній українській літературі не знайшлось би много оригінальних і перекладених писань, що разом взяті могли-б сотворити нову спеціальність — космополітичну, а радше безбарвну літературу списану на українській мові. Зате знайшлись би в ній побіч вибраних оригінальних творів також вибрані переклади, а для повноти літературного образу мусів би знайтись єще не один таки по чужому написаний твір, хоч би він доси й не діждав ся перекладу на українську мову. Отсе була-б справді така народна українська література, що про неї вже не фразеологічно можна-б сказати: народна українська література—то в зеркалі житє українського народа.

Кому розумно все сказане доси, той і на дальше згодить ся зі мною.

Байдужою, ба й мертвою є для одного з найповажніших істориків нашої літератури і многих єго учеників, сучасних вчених і педагогів, ціла давна література України до кінця XVIII. в. лиш тому, що не списана на українській, а на мертвій мові. Я, приписуючи тій мові лиш підрядну, літературно-традиційну ролю, много-премного творів нашої давної літератури вважаю поважним вкладом в народну українську літературу. Бо зміст їх є нераз аж надто вірною фотографією духового житя українського народа, єго думок, інтересів, змагань і поривів (гл. П. Г. Прыжовъ: «Мароссія въ исторіи ея литературы съ XI. по XVIII. вѣкъ.» Вороніж, 1869; рецензия М. Драгоманова в «Вѣстникѣ Европы» Петерб. 1870, і в «Збірнику фільологічної секції Наукового Товариства ім. Шевченка» т. II.

III

Львів, 1899.) І варто-б придивити ся тому змістови передовсім галицьким наймитам московських об'єдинителів. Побачили-б тогді, що той штучний місток поміж двома народами, яким має бути наша давня літературна мова, є нічим в порівнянню з тою природною пропастю, що єї витворив зміст нашої давньої літератури своїми ідеями культурної, політичної й національної відрубности українського народу від польського і великоруського. **Nie salta!**...

Цілий ряд польських і латинських писань українських авторів полемістів XVI—XVII. вв., — в котрих польська і латинська мова є виключно таким агітаційним средством, як у многих польських авторів українська (гл. Al. Jabłonowski: „Historya Kijowsko-Mohilańskiej Akademii“, Краків, 1900) — я вважаю без вагання вкладом в народну українську літературу. Атже-ж все те написане в обороні церковно-народних інтересів України.

В XIX. в., коли вже й чиста українська мова здобуває собі право горожаньства в нашій літературі, многі народні українські літературні твори дальше списують ся на чужих мовах. Пригадаю писаня хоч би лиш таких авторів, як: Квітка, Гребінка, Максимович, Шевченко, Куліш, Костомарів, Мордовців (що пишуть по українськи, але також по великоруськи); М. Шашкевич, Качала (що пишуть по українськи, але і по польськи); Драгоманів, Франко (що пишуть по українськи але й по чужому, на всяких європейських мовах). І як давнійше народні українські твори писало ся по чужому, не по українськи, чи то для літературних традицій, чи то для агіта-

IV

ційних успіхів, так в ХІХ. в. пишеться по чужому будь то в наслідок навички виносеної зі школи, а скріпленої практичним увзглядненем окруження, будь то хліба ради, будь то знов лиш виключно в агітаційних цілях, коли вже не по російсько-державному указу з 1876. р. Значить ся, що причина вибору чужої мови є все більше внішна, випадкова і як така вона не в силі змінити внутрішнього характеру народних українських творів. Скоро-ж ті чужомовні твори раз народно українські, той вони є вкладом в народну українську літературу.

Народна українська література, така, як отсе я її розумію, не має доси свого історика. Ділом єго буде увзгляднити все народне українське на чужих мовах, все, без огляду на те, чи автор дійсний Українець, чи лиш Українець зроду, чи хоч би й чужинець. Ділом єго буде: вагу, кладену доси головно на оригінальні писання, покласти часом як раз на чужомовні. Такими-ж чужомовними писаннями в першій половині ХІХ. в. будуть безперечно всі по великоруськи написані, але українські твори Миколи В. Гоголя, передовсім єго «Тарас Бульба.»

* * *

«Тарас Бульба» — се своїми ідеями наскрізь народний український літературний твір, що не лиш виріс на ґрунті народної української літератури, але й сам став ґрунтом для зросту многих, будь то по чужому, будь то таки по українськи написаних, а все народних українських творів.

V

Противні сему поглядови гадки висказав перший біограф і видавець Гоголя, П. Куліш. Виразившись 1856. р. про Гоголя в панегіричнім тоні — в «Записках о жизни Н. В. Гоголя» — він 1857. р. в епілюгу свого романа-хроніки п. з. «Чорна Рада», стараючись виказати невдатність перших проб писання історичних романів, розкритикував безпощадно Гоголеві повісти з українського життя. В полеміці з оборонцями Гоголя, — головно в «Основі» з 1861. р., даючи «Обзоръ украинской словесности» — боронив лиш своїх думок.

Не признав Куліш Гоголеви знаня українського народа, а єго повістям етнографічної вірности, чого наслідком — афектація і театральність життя баченого крізь народну пісню, або комізм і гумор, що переходять в карикатуру. Відмовив Куліш Гоголеви знаня української історії, а єго повістям історичної правди, в наслідок чого вони — повні анахронізмів або позбавлені всяких признак часу — є лиш на стільки вірні, на скільки зберіг ту вірність случай — вказівка народної пісні чи літописи. Видячи в автора лиш замахи то Гоффманна, автора фантастичних писань, то Вальтер-Скотта, автора історичних романів, Куліш не бачив у него їх таланту і називав єго то великим малярем але фальшивим оповідачем, то пророком минулого — творцем неприродних характерів і фактів, що писав під впливом хоробливої туги по Україні.

Критика Куліша була аж надто остра. Та були иньші, що єще острійше напали на Гоголя і на єго повісти. За Кулішем деякі українські писателі назвали Гоголя прямо нетямущим. А знайшовсь навіть генерал, якийсь Герсеванов, що в лицарській обороні женщин не по лицарськи вилаяв Го-

VI

голя в Одеській брошурі з 1861. р. п. з. «Гоголь предъ судомъ обличительной литературы.»

Коли-б усі заміти Куліша були справедливі, годі було-б справді уважати Гоголеві повісти з життя українського народу народними українськими творами. Але вже й сам Куліш дечим суперечить собі і ослаблює свій острій суд. Те, що Гоголь опер ся в своїх повістях на українській народній і літературній традиції — на піснях і літописях — є в очах Куліша раз жерелом невірності, раз причиною случайної (!) вірності єго повістей. Комічний чи гумористично-карикатурний тон Гоголевих повістей сам Куліш не вважає виключно Гоголівським, бо зближує єго з таким же тоном Енеїди Котляревського. Та підчас коли той тон в Гоголя Кулішеви не подобаєть ся, то по єго-ж думці Гоголеві повісти усувають насмішливі відносини до Українців, викликані Котляревщиною, будять любов для української народности. Не бачивши нічого українського в Гоголевих повістях з українського життя, Куліш добачив се якомсь в єго повісти опертій на великоруських відносинах, в «Мертвих Душах.» — «Хиба мало українського вийшло в Мертві Душі?» — питаєть ся він і каже: «Самі Москвичі признають, що не будь Гоголь Українець, він не сотворив би нічого подібного (Аксаков.)»

Вже з суперечностей в Кулішевих поглядах виходить, що Гоголеві твори не так то дуже позбавлені народного українського характеру, не так невірні, як проголосив Куліш. Вже серед слів засуду вихоплюють ся Кулішеви і слова признання для Гоголя за те, що своїми повістями перемінив згірді погляди на український народ, збудив любов для него. »З часів Гоголя — се власні Кулішеві слова в епільогу «Чорної Ради» — по-

VII

гляд Великоросів на вдачу Українця змінився : відчули в сій вдачі спосібности ума і серця незвичайні, поражаючі...» І знов попав Куліш в суперечність. Бо чия-ж се заслуга? Чоловіка, що по думці Куліша мав лиш тим заслужитись, що став фальшивим оповідачем, пророком минулого, а навіть «пламеннимъ до заблужденія бардомъ козацкой старини.»

«Пламенний бардъ» — не будь ним Гоголь, він не мав би може і перед Кулішем і перед Україною ніякої заслуги. Бо й по думці Куліша він лиш блискучою, пламенною фантазією, афектацією і новостю предмета підбив собі серця, — але не лиш Великоросів, бо й Українців. Великороси приймили єго з одушевленєм, Українці — многі таксамо. З Українців М. Максимович взяв Гоголя в оборону перед Кулішем, звертаючи власні заміти єго критики против єго-ж історичного романа »Чорної Ради.« — «Я добре знаю — каже Максимович — що романість не обовязаний так строго покорятись описуваній ним дійстности, як історик. Та скоро вже П. Куліш в повні покористував ся сею свободою, по що-ж говорить він, що в Гоголевім дивнім творі мало артистичної і історичної правди...» (гл. «Собраніє сочиненій М. А. Максимовича» Київ, 1876. т. I. в статі «Объ ист. романъ г. Кулиша «Черная Рада»). А ось важні слова М. Костомарова про Гоголя: «В сім часі (в осени 1837. р.) мені, що вже перше читав Гоголя, попались «Вечери на хуторі близь Диканьки» і «Тарас Бульба». Се було ледви не перше пробудженє того чувства для України, яке дало зовсім новий напрям моїй діяльности. Я читав Гоголя залюбки, прочитував і начитатись не міг... Потім я взяв невеличке виданє пісень українських Максимовича з 1827. р., став читати опісля «Думи», видані тим-же Макси-

14*

VIII

мовичем і зовсім одушевив ся ними. Ідея народности, вже пробуджена в той час, стала сильно займатися мене...» (гл. «Русская Мысль», 1885, ч. 5, ст. 201).

Слова Костомарова говорять не лиш про те вражине яке робили Гоголеві твори. Як Куліш дає свідощтво переміні поглядів на український народ завдяки Гоголеві, свідощтво потверджене новійшими істориками української літератури, М. Петровим (гл. «Очерки історії укр. літератури XIX. ст.» Київ, 1884 ст. 203) і М. Дашкевичем (гл. «Отзывъ о сочиненіи г. Петрова» в «Приложеніи къ LIX. тому Записокъ Имп. Акад. Наукъ» ч. 1, Спб. 1888. ст. 71), так слова Костомарова є свідощтвом пробудження української ідеї народности в Росії завдяки тому-ж таки Гоголеві по ряду з працями Максимовича з чим знов згаджають ся і Петров і Дашкевич і такий знаток нашої літератури, як М. Драгоманів. Драгоманів назвав Гоголя прямо українофілом (гл. «Література російська, великоруська, українська і галицька» в «Правді», Львів, 1874). Петров уважає єго ліпшим представителем національного напрямку української літератури (ор. cit. ст. 175) і прямо зачисляє єго до ряду українських писателів (ibid. ст. 16, даючи розборови єго повістей, з українського життя місце в історії української літератури (ibid. тс. 188—203). А з Петровим згаджаєть ся Дашкевич, радячи виділити деяких писателів, як М. Гоголя. Стороженка, Раєвського, Свидницького, в окрему групу українських беллетристів (ор. cit. ст. 272). Як Петров, так і Дашкевич уважають Гоголя майже за творця нової школи в українській літературі. Коли-ж пригадаєть ся єще численні переклади Гоголевих творів

IX

на українську мову (Петров, *op. cit.* ст. 172), то доказів їх народного українського характеру ма-
буть буде досить. На скріпленє тих доказів можна
хиба єще виказати народно-українську ґенезу Го-
голевих писань.

Гоголь ур. 1809. р. походив з давного україн-
ського роду. Батько єго Василь Гоголь — зви-
стний український писатель — був сином полко-
вого писаря, а по матери потомком Танських,
з котрих один — імовірно ученик Києво-Моги-
лянської Академії — знаний був «як славний поет»
— автор українських інтерлюдій в половині XVIII. в.
Значить ся, в самій вже Гоголевій ро-
дині була своя українська літератур-
на минувшість, що не могла остати без
впливу на славного повістеписателя. В родинній
традиції знайшов він не одно, чим пі-
знійше покористував ся в своїх творах: вісти про
деякі історичні факти, твори протонародної літера-
тури (слідні і в писанях батька), оповіданя з життя
Київських бурсаків і т. п. Як Гоголь інтере-
сував ся творами свого батька і як
їх цїнив, видно хоч би з єго «Вечерів на ху-
торі близь Диканьки», де не лиш епіграфи вибрані
з тих творів, але навіть поодинокі епізоди. Між
батьковими книжками мусїв знайти він вже всі
важнійші тогдішні українські писаня,
котрих слід проявив ся в єго творах тим
гумористичним чи комічним тоном,
який замітив вже Куліш, а який по словам Пе-
трова (*op. cit.* глава I.) був реакцією против
псевдоклясицизму, а по словам Дашкевича (*op.*
cit. ст. 56) є характеристичний не лиш в Гоголя,
але і в Квітки, Стороженка, Левицького і иньших.
Гумористичний тон є характеристичний і для да-
вної нашої літератури. В батькового-ж патрона

Х

і сусіда, в Трощинського мав Гоголь нагоду пізнати тогдішний український театр, в яким Василь Гоголь був режисером і головним актором. І хто знає, чи вже тогді не озвалась в Гоголеви охота писати для сцени щонебудь з українського життя, охота, яку бачить ся в Гоголеві пробі написати драму з української історії (гл. Куліш: «Замѣтки и наброски для драмы изъ укр. исторіи Н. В. Гоголя» в «Основі» 1861).

Образуючись в Ніжинській гімназії, Гоголь жив у кружку товаришів Українців. Кружок не остав ся без впливу на дальший розвій Гоголя. Побіч лектури новіших писань, він займав ся читанєм старинних українських творів, в наслідок чого і его мова визначалась малоуживаними або насмішливими архаїзмами (Куліш: «Зап. о жизни Гоголя» т. I). Рівночасно-ж Гоголь познакомлював ся з німецькими романтиками («Лицей кн. Безбородко» 1859, I, ст. 107) і з тими великоруськими авторами історичних романів, яких Петров (ор. сіт. ст. 174—5) і Дашкевич (ор. сіт. 288) уважають попередниками Гоголя.

Найбільшу пайку українських впливів на Гоголя треба приписати українській простонародній літературі, як се вже замітив і Куліш. З тої-ж літератури найбільше занимало Гоголя все, що мало звязок з давниною. Такі книги, як збірник історичних пісень кн. Цертелєва з 1819. р. що посвячений Трощинському мусів знаходиться в его хаті, — як «Лингвистическіе памятники повѣрій у Малороссіянь» Белецького-Носенка, що їх слідів каже шукати в Гоголевих писаннях Петров (ор. сіт. ст. 52)—ледви чи не належали до першої лектури Гого-

ля. Пристрастна любов для народної пісні, яка не опускала єго по словам Данилевського до кінця життя («Степные сказки» Спб. 1852, ст. 12—13) зближала єго скоро з всіми людьми, що оставали під чаром пісні. Вона зближила єго й до українського етнографа Максимовича.

Максимович, що збірником пісень з 1829 р. вспів узяти в полон Пушкіна (по єго власному свідоцтву) і старого поета Жуковського, заповнив також молодого Гоголя. Пушкін під впливом українських пісень написав один з перших поетичних творів з чертами народности в темі і в характерах «Полтаву». Жуковський став тогді печатати свої козаки. А Гоголь використовував народні пісні в своїх історичних студиях, готовлячись в Петербурзі до занятя катедри історика. Три писателі, головнo-ж, Пушкін і Гоголь в своїм загалі для народної поезії зближились до себе, а Гоголь війшов в сердечну переписку з їх спільним другом в Москві, Максимовичем, котрому долею суджено було піднимати поетичний полет і Пушкіна і Гоголя, і опісля брати обох в оборону перед наступаючими критиками, — так як Пушкінови приходилось боронити перші писаня Гоголя.

Тільки з Гоголевої переписки можна пересвідчитись достаточнo, як інтересував ся Гоголь працями Максимовича, як ждав появи єго нового збірника пісень, як наперед вже одушевляв ся, обіцюючи собі похвалитись ним перед Пушкіном. «Я не можу жити без пісень» — пише він Максимовичу. — «Ви не понимаете, яка се мука. Я знаю, що є тільки пісень і рівночасно не знаю їх. Се таксамо, як коли-б хто перед женщиною сказав, що він знає секрет, і не виявив би єго їй. Веліть переписати читкому, гарному писареву у шиток in quarto на мій рахунок. Я не маю

XII

терпеливості діждатись печатного; притім я тогді знати-му, які присилати Вам пісні, щоб у Вас не було двох схожих дублетів. Ви не в силі подумати, як мені помагають в історії пісні. Навіть не історичні, навіть і... вони все дають по новій черті в мою історію, все розкривають яснійше і яснійше... минуле жите і... минулих людей...»

Клаптик листу — а як много він говорить! Драгоманів, що в промові своїй про Максимовича на загальних зборах членів Півд. зах. Геогр. Тов. у Києві, 1875. р. вказував на значіне народної літератури в творчості Пушкіна, Жуковського і Гоголя, зацитувавши з Гоголевого листу до Погодина з 1834. р. слова: «Я тепер цілий утоплений в історію України... Українська історія в мене незвичайно бішена, тай инакше врешті їй годі бути» — каже від себе: «А про те української історії Гоголь не написав. Правда, він написав тогді «Тараса Бульбу», і доси єдиний, зовсім вдачний в російськїм історичний роман. Але тогді-ж, коли Гололь так возив ся з українськими піснями та історією, він написав і «Женитьбу» і «Ревізора» й т. п., з чого починаєть ся нова доба російської самосвідомости. Ми ніколи не порозуміємо вірно всеї дальшої діяльности Гоголя, коли не звернемо уваги на звязок появи «Ревізора» й т. п. з тим запалом, якому віддав ся Гоголь, займаючись піснями та історією України — і не оцінимо того контрасту, який творять симпатичні й величні образи в тих піснях і в такій історії, як вона виявляла ся Гоголеви, з тими «мелочами и пошlostю, опутавшими нашу жизнь», які бачив Гоголь кругом себе в дійстности. А скоро так — то ось яку службу зробили українські народні пісні нашій батьківщині! І немала пайка участі в тій службі також Максимовича!»

XIII

Наведений погляд Драгоманова прийнятий майже до слова Петровим (ор. cit. 182—3), потверджений Дашкевичем (ор. cit. 168) містить ся в частині вже в висказі Куліша про «Мертві Душі.» Потверджує се найкрасше генетично український народний характер Гоголевих писань і кидає ярке світло на їх запліднюючу силу вже не в народній українській літературі але і в великоруській. Додати-б можна тільки, що й сатиричні писання Гоголя мають знов своє жерело в чімсь реальнішим трохи ніж вказаний Драгомановим контраст, а саме в тім українським гуморі, про який і Дашкевич каже, що він дав великоруській літературі і розвив талант Гоголя, той цінний єї набуток (ор. cit. 267); в тім українським гуморі, що видав сатиричну «Ябеду» Капніста еще 1783 р. і Квітчиного »Приїзжого изъ столицы» ледви чи не протопляста Гоголевого «Ревізора» (гл. Петров, ор. cit. ст. 91.).

Погляд на Гоголя, як на творця російського натуралізму знайшов противника в особі критика Скабичевського (гл. «Сѣверний Вѣстник», 1886 ч. 1. «Нашъ ист. романсъ ст. 88), котрий приписує тут заслугу Пушкіну. Дашкевич помимо того твердить, що «в особі Гоголя українська творчість рішучо справила общеруську літературу на путь натуралізму» (ор. cit. ст. 99.) і доказує се науково. Найпростійшим доказом було-б вказати лиш на той вплив, який на самого Пушкіна мали українські праці Максимовича й Гоголя. Як народна поезія і студії над нею витворили в західній Європі ґрунт для історичних повістей Вальтер-Скота, а ті для повістей Діккенса, так в Росії праці хоч би Максимовича впливають на повстанє «Полтави» і «Тараса Буль-

XIV

би», а від них перехід до Пушкінської і Гоголівської сатири такий сам, як від Вальтер-Скота до Дікенса.

* * *

Після всего сказаного повисше про Гоголеві повісти з українського життя в загалі, вже про «Тараса Бульбу» з окрема не много лишаєть ся повісти, бо-ж в тих замітках ся повість була головним предметом уваги. Для самої-ж характеристики творчости Гоголя, що, будши для многих критиків незрозумілою, стала ся причиною їх острих осудів, скажу вже лиш на основі «Тараса Бульби» кілька слів пояснення.

Передовсім при історичній повісти важне буде се, як відносить ся в ній автор до історії, до історичних фактів. Чи є в Гоголевій повісти історична правда?... На се питанє можна відповісти: і так, і ні; в скелеті повісти є, нема в подробицях.

Козацький полковник Тарас Бульба, що каже своїм синам вчитись в Києво-Могилянській Академії не на те, аби вони з того хліб їли, лиш ради самого образования, — се поява дуже звичайна під кінець XVII. в. (гл. Al. Jabłonowski: op. cit.) Козаки дуже прихильно відносили ся до всяких православних шкіл, а до Києво-Могилянської Академії головно. Вже 1632. р. гетьман Петрицький з цілим запорожським військом виразно зазначив ту прихильність в військовім листі до архимандрита в Києві, просячи єго о удержанє школи в Братсві, прирікаючи боронити єї до смерти. Другим листом наказує він отаманови і товаришам, що сидять в Києві, пособляти з'єднанню братської школи з печерською. За Богдана Хмельницького козаки наділяють Києво-Могилян-

ську Академію Домініканськими посілостями, що затвердив київський полковник Дворецький 1659. р. В Зборові 1650. р. 8. точкою договору домагаються, щоб Єзуїти не оставали ся в Києві ані там, де є православні школи, що мають бути ненарушені. В Білоцерківській угоді 1651. р. 6. точкою запевнюють права Кивській школі. Вкінці в гадяцьким договорі 1658. р. за старанем Лазаря Барановича і Юрія Немировича (патрона ариянської Академії в поліським Черняхові) запевнюють їй титул Академії, potwierджений царем Петром I. 1701. р. І та прихильність козаків до Києво-Могилянської Академії була і дальше постійна (гл. мої «Замітки до неми Т. Шевченка «Чернець.» Такі факти, як забране козаками сіл Більмачівки та Івангорода в ніжинським полку звернених Академії після довгих процесів 1759. р., нагежать до виїмків. Як вікова ненависть до латини з початком XVII. в. привязувала духовенство і козаків до православя, але не замикала їм очий на потреби часу, на потребу знання латинської і польської мови в борбі з католиками, — так пізнійше й серед козацьких старшин ненависть до Польщі не перешкаджала присвоювати собі від них те, що підхлібляло забагам козацьких аристократів. З аристократизму любило ся таксамо латинські школи як і Литовський Статут. А вже Києво-Могилянська Академія в купі з латинськими школами в Переяславі і Чернигові зробили те, що під кінець XVII. в. на Україні до сфери інтелігенції зі знанем польщини і латини належала молода генерація простих козачих родів, як: Апостоли, Борковські, Бороховичі, Чуйковичі, Есимонтовські, Горленки, Лесницькі, Лизогуби, Ломиковські, Максимовичі, Полуботки, Рубці, Самійловичі, Сулими, Шуби, Забіли, Жураковські. В 1715. р. в одній лиш Києво-Могилян-

XVI

ській Академії в числі 1100 спудеїв перевагу мали сини козацьких старшин: значить ся, могли й сини Тараса Бульби бути учениками Академії і вчитись тої латини, про яку так байдужно виражаєть ся Тарас, а все таки єї цїнить. Вони могли там і богословя вчитись. Перший курс богословя заведено в Академії вже в 1689. р., а право викладу цілого богословя було надане царською грамотою 1694. р. І те, що сини Бульби могли бути бурсаками, і ті бурсацькі бучі, в яких вони брали участь, і ті кари, яким підпадали, — все те аж до опису спудейської одежі — вірне, історичне. Завважу лиш, що такі бурсацькі бучі, про які згадка є в повісти, не могли лучати ся скорше, як знов під сам кінець XVII. в. і пізнійше. Були вони наслідком царської грамоти з 1694. р., якою надано Академії незалежну юрисдикцію, а тим самим дано спудеям можливість виломлювати ся з під карности Київської городської управи, на що та перед царем нераз жаловалась. Про пакости, які робили бурсаки міщанам, згадує й очевидець з 1701. р. Лукіянов. Згаданий в повісти титул архимандрита, що єго одержав ректор школи аж після 1730. р. єще точнійше означував би ту добу Академії, яку описує Гоголь, мабуть на основі родинних оповідань. Однак є в повісти дещо зовсім незгідне з означеним часом, анахронічне. Згаданий в повісти покровитель спудеїв Адам Кисіль з Брусилова був Київським і Брацлавським воєводою 1649—1653. р. Значить ся, згадують ся тут сучасно факти бодай о 50 літ від себе віддалені. Та є в повісти поміщені побіч себе й такі факти, що віддалені від себе трохи не на цілу сотню літ: перші ворожі заходи Єзуїтів на Україні, що спрваджують Запорожців під Дубно і повстанє Остриниці, про яке згадуєть ся при кінци повісти.

XVII

Або прийметь ся все сказане про Академію і спудеїв, — а тогді невмістні факти з початку XVII. в.; або прийметь ся їх, а тогді не було такої Академії і таких спудеїв, як описує Гоголь. Навіть відносини козаків до Києво-Могилянської Академії в найпершій добі єї істнованя не були такі, як показано, прихильні. Як вони недовірчиво зразу відносились до заходів Могили в 1631. р., про се так пише сучасний свідок Домецький: «Від невчених попів і козаків великі були докори, на що латинську і польську школу заводите, чого у нас доси не бувало і доступовано спасеня; хотіли було самого Петра Могилу і учителів на смерть убити: ледви їх відвернено від того.» А Сильвестер Коссів у своїй Ексеґезі з 1635. р. каже: «Які перуни, які громи і бурі всякі на нас падали, язик чорнильний анатомізувати не в силі.»

Анахронізмом для XVIII. в. мусить бути лиш той характер женщины, який представляє жінка Тараса. Тогдішня женщина рівнала ся майже своїм родинним становищем польській шляхетській жінчині. Інакше при аристократичних нахилах козацької старшини й не могло бути. Дальше вже й Куліш замітив історичний фальш в оповіданю про облогу Дубна, якої ніколи не було. Побутово невірними назвав Куліш факти такі, як се, що Тарас беть ся навкулачки зі своїми синами; що Андрій влюблюєть ся в ляшку. Я підвівби сюди й те, що Андрій влазить до своєї любки комином; що Тарас убиває свого сина; що він, відвідуючи Остапа в Варшавській тюрмі, надто мало являєть ся обережним. Та тут на оправданє Гоголя можна-б пригадати помічений Стороженком («Отеч. Записки, 1859.) і Петровим (ор. cit. 197) Гоголів нахил до обсервованя чоловіка в виїмкових положенях его, нахил до експериментації. Тай побутово дещо не конче не

XVIII

вірне: от хочби любов Андрія для Ляшки. Літературний примір того, що батько убиває в героїчнім пориві сина, бачимо-ж і в Шевченкових Гайдамаках.

Чимже закінчити сі замітки?

Скоро поміж виказаними в повісти Гоголя історичними фактами являють ся далеко поставлені від себе факти рівночасними, то виходить, що повість не є фактично-історичною в роді повістей: Флобера (Салямбо), Уеллеса (Бен-Гур), Еберса, Сінкевича. Скоро в ній і побутові картини вказують на різні часи, то не є вона й побутово-історичною. Скоро-ж в ній головню ходить авторови о ту ідею, якої острими виразами були повстаня Острияці, Богдана Хмельницького, якої досадним виразом була народна пісня, — то повість єго треба зачислити до агітаційних, що для агітації не потребують пригадки вірних історичних фактів, лиш хиба — історичних народних інстинктів. Такі історично-народні інстинкти, що можуть бути й жерелом героїзму, будить в читача «Тарас Бульба.» І се доказ, що вона, та повість на скрізь народна. І се заслуга Гоголя.

В Славску, в серпни 1900. р.

В. ЩУРАТ.